

तेराव्या शतकापासून महाराष्ट्रामध्ये जे अनेक साधुसंत निर्माण झाले त्या सर्वांमध्ये संत नामदेव हे कालानुक्रमे जसे पहिले आहेत तसे अनेक गुणांच्या बाबतीतही त्यांना आद्य स्थान द्यावे लागते. मराठी भाषेत अभंगरचना रूढकरणारे पहिले संतकवी म्हणजे नामदेव. केवळ मराठीतच नव्हे तर इतर भाषांत ज्यांनी अभंगरचना रूढकेली असे पहिले संत नामदेवच होत. शीख संप्रदायाचे संस्थापक गुरू नानक यांनी नाममाहात्म्याची प्रेरणा प्रामुख्याने संत नामदेवांपासून घेतली; इतकेच नव्हे तर शिखांच्या 'आदिग्रंथ'त मराठीशी साम्य असणारी नामदेवांची साधुभाषेतील रचना समाविष्ट झाली. नामदेवांचे कार्यक्षेत्र केवळ महाराष्ट्रापुरते मर्यादित नव्हते. नामदेवच्या उत्तरेकडे घेत आजच्या पंजाबपर्यंत नामदेवांनी भक्तिमार्गाचा प्रचार केला.

नामदेवांची शिकवण ही आजच्या विपरीत परिस्थितीतही सर्व प्रकारच्या लोकांना आचरणाचा योग्य मार्ग दाखविण्यास समर्थ आहे. नामदेवांचे जीवनचरित्र त्यातील अनेक चमत्कारांशी आणि वादांशी निगडित आहे, त्यांचे कर्तृत्व आणि त्यांचे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान यांचा निकट असा परस्पर संबंध आहे आणि त्यांच्या कवित्वाचा विचार करताना त्यातूनच त्यांचे व्यक्तिमत्त्वदेखील साकार झाल्यावाचून राहात नाही. नामदेवांच्याच शब्दात नामदेवांचा परिचय करून देण्याचा हा एक प्रयत्न लेखकाने केला आहे.

Namdev (Marathi), Rs.40/-

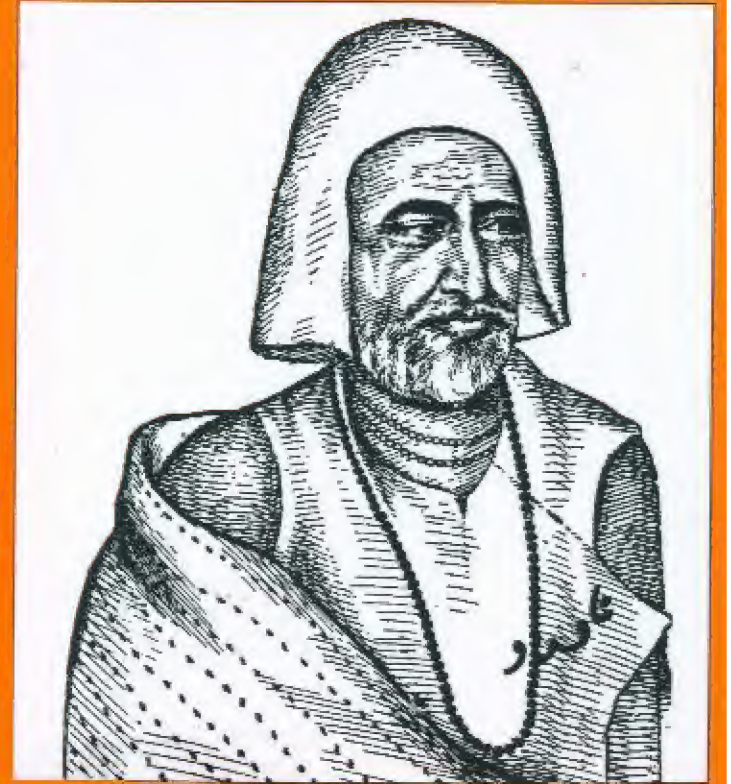
24 भाषांमधून पुस्तके प्रकाशित करणारी साहित्य अकादेमी
जगातील सर्वात मोठी प्रकाशन संस्था

website : <http://www.sahitya-akademi.gov.in>

भारतीय साहित्याचे निर्माते

नामदेव

माधव गोपाळ देशमुख

अनुक्रमणिका

चरित्र आणि चमत्कार	1 ते 21
ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ संत	1
नामदेव या नावाची अन्वर्थकता	2
नामदेवांचे चरित्र	2
जन्म-स्थल-काल	3
नामदेवांचे कुटुंब	3
नामदेवांचे पूर्वचरित्र	4
नामदेव एक की अनेक ?	5
नामदेव आणि ज्ञानदेव	6
नामदेव आणि संतमंडळी	7
नामदेवांची तत्त्वपरीक्षा	11
विशोबा खेचराकडून गुरूपदेश	12
पहिली तीर्थावळी	14
नामदेवांच्या चरित्रातील चमत्कार	15
ज्ञानदेवांचा चिरविरह	16
नामदेवांचे उत्तरायुष्य : दुसरी तीर्थावळी	17
‘आदिग्रंथा’मधील नामदेव	19
नामदेवांची समाधी	21
कर्तृत्व आणि तत्त्वज्ञान	22 ते 33
तत्त्वज्ञानाची बैठक	22
संसारी असावे, असोनी नसावे	24
आम्हा सांपडले धर्म । करू मागवतधर्म	25
नामदेवकृत नाममाहात्म्य	27
उपदेशपर अमंग	29
नामदेवांची समाजाभिमुखता	31

कवित्व आणि व्यक्तिमत्त्व

34 ते 48

ज्ञान आणि नाम	35
चंद्रभागेतीरी आयकिल्या गोष्टी	36
व्युत्पत्तीची व्यर्थता	37
नामदेवाच्या काव्यामागील प्रेरणा	38
विठ्ठलभक्तीची तळमळ	41
ईश्वरभक्तीचे विविध आविष्कार	42
नामदेवांचा कल्पनाविलास	44
अंतरीचे गूज बाहेरी तू पाहे	46
कवित्व आणि व्यक्तिमत्त्व यांची एकरूपता	48

सूची

49 ते 52

प्रास्ताविक

‘अनेकतेत एकता’ हे भारतीय संस्कृतीचे वैशिष्ट्य आहे. अनादिकालापासून या देशातील द्रष्टे आणि संत यांनी सर्व जगाला सदाचरणाचे पाठ घालून दिलेले आहेत. भारतात नाना भाषा, नाना धर्मपंथ आहेत ही गोष्ट खरी, पण त्या सर्वांमधून ज्या सत्याचे प्रतिपादन केलेले आहे ते मात्र एकच आहे.

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ।

या देशातील थोर विभूतींना पृथ्वीवरील सर्व प्रकारच्या माणसांनी आपापले आचरण कसे ठेवावे हे शिकविण्याची प्रतिष्ठा लाभली, याचे मुख्य कारण म्हणजे त्या विभूतींची आध्यात्मिक स्वातंत्र्यावरील गाढ श्रद्धा हे होय. विविध धर्मपंथी-यांच्या विशिष्ट कर्मकांडाविषयी त्यांची अविरोध वृत्ती आहे. सर्व मानव समान आहेत व अखिल मानवजातीचे मिळून एकच कुटुंब आहे या गोष्टींवर यांचा विश्वास आहे.

अयं निजः परो वेत्ति गणना लघुचेतसां

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ।

हा आपला, हा परका ही वृत्ती संकुचितबुद्धीची निदर्शक आहे; पण ज्यांचे आचरण उदारतेने भरलेले आहे त्यांना ही पृथ्वी म्हणजे एका कुटुंबासारखी वाटते.

अखिल भारतीय क्रीतींचे भगवद्भक्त आणि संत नामदेव हे अशा उदारचरित महात्मांपैकी एक आहेत. त्यांच्या जन्माला आज सातशे वर्षे झाली, पण त्यांची शिकवण ही आजच्या बिपरीत परिस्थितीतही सर्व प्रकारच्या लोकांना आचरणाचा योग्य मार्ग दाखविण्यास समर्थ आहे

संत नामदेवांचे चरित्र, कर्तृत्व आणि कवित्व यासंबंधी जे अल्पसे विवेचन येथे केले आहे त्याचा मुख्य आधार म्हणजे स्वतः नामदेवांची अमंगरचनाच होय. नामदेवांचे जीवनचरित्र त्यातील अनेक चमत्कारांशी आणि वादांशी निगडित आहे, त्यांचे कर्तृत्व आणि त्यांचे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान यांचा निकट असा परस्पर संबंध आहे आणि त्यांच्या कवित्वाचा विचार करताना त्यातूनच त्यांचे व्यक्तिमत्त्वदेखील साकार झाल्यावाचून राहात नाही.

सहस्रमुख असलेल्या वेदांनादेखील जे अगोचर होते ते परमेश्वराचे स्वरूप आम्ही म्हणजे भक्तांनी पंढरीच्या वाळवंटामध्ये पुंडलिकाने फेकलेल्या विटेवर उभे राहिलेले आमच्या चर्मचक्षूंनी पाहिले असे संत नामदेव म्हणतात,

परतल्या श्रुती म्हणती नेती नेती

आम्हां गातां गीतीं सांपडले ।

जे श्रुतींनादेखील गवसले नाही, हे नव्हे हे नव्हे असे म्हणून त्यांना वर्णन करताना परत फिरावे लागले ते आम्हांला त्याचे गुणगायन करता करता आमच्या गीतांमध्येच सापडले. ईश्वराचे स्वरूप जसे नामदेवांना त्यांच्या अमंगरचनेतच सापडले, त्याप्रमाणे नामदेवांचेही लौकिक आणि अलौकिक म्हणजे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व हे आपणांला इतरत्र शोधावे लागत नाही. त्यांच्या वाङ्मयरचनेतच ते अनुस्यूत झालेले आढळून येते.

‘नामूलं लिख्यते किंचित्’ या टीकाकाराच्या सुप्रसिद्ध बाण्याला अनुसरून शक्य तो नामदेवांच्याच शब्दात नामदेवांचा परिचय करून देण्याचा हा एक प्रयत्न आहे. हा प्रयत्न म्हणजे नामदेवांवरील व्यासंगपूर्ण संशोधनाने भरलेला शोधप्रबंध नव्हे. सर्वसामान्य मराठी वाचकाला आणि अनुवादरूपाने इतर भाषिक वाचकवर्गालादेखील या थोर संतांच्या उक्तिकृतीचा परिचय व्हावा एवढेच मर्यादित उद्दिष्ट पुढे ठेवून ही पुस्तिका सादर केली आहे.

या पुस्तिकेतील अमंगांचे क्रमांक ‘नामदेव गाथा’ संपादक विष्णु नरसिंह जोग, चित्रशाळा प्रेस, पुणे, शके 1853 या आठ्वीतून घेतलेले आहेत. ग्रंथाच्या शेवटी दिलेली सूची मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचे श्री. मनोहर आत्माराम पारायणे यांच्या सौजन्याने मिळालेली आहे.

‘भारतीय साहित्याचे निर्माते’ या साहित्य अकादमीच्या ग्रंथमालेतील हे पहिलेच मराठी प्रकाशन पुणे येथील कल्पना मुद्रणालयाचे श्री. चिं. स. लाटकर यांनी सुबकपणे छापून दिले व त्या कामी आमचे सन्मित्र श्री. अनंतराव कुळकर्णी यांनी जे साहाय्य केले त्याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तितके कमीच होतील.

संत नामदेवांची सातवी जन्मशताब्दी या वर्षी भारतात सर्वत्र साजरी होत आहे. साहित्य अकादमीने ह्या महोत्सवात सहभागी होण्याचे ठरविले आणि त्याचा एक भाग म्हणून नामदेवांवर एक पुस्तिका प्रकाशित करण्याची योजना केली. ही पुस्तिका मी लिहावी अशी सूचना साहित्य अकादमीचे कार्यवाह श्री. कृष्णकांत कृपलानीजी यांनी केली व मी ती लगेच साभार स्वीकारली. कारण त्यायोगे या जन्मशताब्दी-महोत्सवात सक्रिय भाग घेऊन एका भारतीय संत-भेष्टाला आपली विनम्र आदरांजली अर्पण करण्याची ही संधी मला लाभली आहे.

मुंबई विद्यापीठ.

माधव गोपाळ देशमुख

11 डिसेंबर 1970

चरित्र आणि चमत्कार

श्रीनारदमुनिचें जें सुमहव्रत तेंचि नामदेवाचें
याणें प्रसिद्ध केलें विठ्ठल हें भव्य नांव देवाचें ।

— मोरोपंत

ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ संत

तेराव्या शतकापासून महाराष्ट्रामध्ये जे अनेक साधुसंत निर्माण झाले त्या सर्वांमध्ये संत नामदेव हे कालानुक्रमे जसे पहिले आहेत तसे अनेक गुणांच्या बाबतीतही त्यांना आद्य स्थान द्यावे लागते. मराठी भाषेत अभंगरचना रूढ करणारे पहिले संतकवी म्हणजे नामदेव. केवळ मराठीतच नव्हे तर भारतातील इतर भाषांत ज्यांनी अभंगरचना रूढ केली असे पहिले संत नामदेवच होत. शीख संप्रदायाचे संस्थापक गुरू नानक यांनी नाम-महात्म्याची प्रेरणा प्रामुख्याने संत नामदेवांपासून घेतली; इतकेच नव्हे तर शिखांच्या 'आदिग्रंथा'त मराठीशी साम्य असणारी नामदेवांची साधुभाषेतील रचना समाविष्ट झाली. नामदेवांचे कार्यक्षेत्र केवळ महाराष्ट्रापुरते मर्यादित नव्हते. नर्मदेच्या उत्तरेकडे थेट आजच्या पंजाब-पर्यंत नामदेवांनी भक्तिमार्गाचा प्रचार केला. उत्तर भारतात भक्तिमार्गाचा प्रचार आणि प्रसार करणारा पहिला महाराष्ट्रीय संत म्हणून नामदेवांचाच निर्देश केला पाहिजे. महाराष्ट्रातील संतांमध्ये नामदेवांना सर्वाधिक आयुर्मर्यादा लाभली. त्यांनी बालपणापासून तो अंतकाळपर्यंत सातत्याने विठ्ठलभक्तीचाच उद्घोष केला. नारद-मुनीप्रमाणे भगवद्भक्तीचे महान व्रत धारण करून नामदेव यांनी ईश्वराचे 'विठ्ठल' हे भव्य नाव प्रसिद्ध केले, असे सुप्रसिद्ध कवी मोरोपंत यांनी म्हटले आहे, ते अगदी यथार्थ आहे.

नामदेव या नावाची अन्वर्थकता

नामदेव हा सामासिक शब्द असून त्याचा अर्थ नाम हाच देव असा होतो. संत नामदेवांनी आपल्या संपूर्ण रचनेत नामाचे माहात्म्य जसे व जेवढ्या प्रमाणात वर्णन केले तसे इतरे कोणत्याही संतांनी केले नाही.

नामीं नारायण । होय भक्तांचे आधीन
न मागतां भक्ती । नामापासी चारी मुक्ती
भुलों नये जाण । नाम वैकुंठीं निशाण
नामा म्हणे ऐसे प्राणी । सम होती नारायणी ॥ 799 ॥

म्हणतां वाचे नाम बंदी तया यम । काळादिका सम बंदी तया
ऐसें नाम श्रेष्ठ सकळांसी वरिष्ठ । उच्चारितां नीट वैकुंठ गाजे
तो हा नाममहिमा वाखाणित ब्रह्मा । न कळे तया उपमा आदिजंतीं
नामा म्हणे पाठें नामाचे नि वाटे । तरी प्रत्यक्ष प्रगटे विठ्ठल हरी ॥ 891 ॥

नलगे तुझी मुक्ती नलगे तुझी भक्ती । मज आहे विश्रांती वेगळीच
माझे मज कळलें माझे मज कळलें । माझे मज कळलें प्रेमसुख
न करी तुजें ध्यान नलगे ब्रह्मज्ञान । माझी आहे खूण वेगळीच
न करी तुझी स्तुती न वाखाणी कीर्ती । धरिलीसे ते युक्ती वेगळीच
न करी कायाक्लेश इन्द्रियां निरोध । माझा आहे बोध वेगळाची
नामा म्हणे नाम गाईन निविकल्प । येसी आपोआप गवसीत ॥ 1222 ॥

नाम हे मुमुक्षू आणि भक्त यांचे सर्वस्व असून मोक्षप्राप्तीचे आणि ईश्वर-प्राप्तीचे ते एकमेव साधन आहे, असे नामदेवांनी परोपरीने पटवून दिले आहे. नाम-माहात्म्यावरील त्यांचे अभंग पाहिले म्हणजे जणू काही आपल्या नावाची सार्थकता सिद्ध करण्यासाठीच 'नामा म्हणे'चा एवढा प्रपंच त्यांनी केला आहे असा भास होतो.

नामदेवांचे चरित्र

संत नामदेवांच्या चरित्राविषयी अनेक वाद आहेत. त्यांचे मूळचे गाव कोणते, त्यांचा जन्म केव्हा, कोठे व कसा झाला, त्यांचे कुटुंबीय कोण कोण होते, ते प्रारंभी दरवडेखोर होते काय, नामदेव एक होते की अनेक, नामदेव आणि ज्ञानदेव यांचा संबंध कसा आला, नामदेवांचे गुरू कोण, त्यांच्या चरित्रातील विसंगतींचा परिहार कसा करता येतो, नामदेवांच्या नावावर मोडणारे चमत्कार कितपत विश्वसनीय मानावे, संत नामदेव हे वारकरी संप्रदायाचे संस्थापक होते का, ते खरोखरच पंजाबात गेले होते का व 'आदिग्रंथा'तील रचना त्यांचीच आहे काय, या सर्व व अशा अनेक वादांचा परामर्श घेणारे ग्रंथ विपुल प्रमाणात निर्माण झाले

असून त्या सर्वांची छाननी केल्यानंतर नामदेवांचे सर्वांना पटण्यासारखे जे चरित्र उपलब्ध होते ते पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

जन्म-स्थल-काल

नामदेवांचा जन्म पंढरपूर येथे दिनांक 26 ऑक्टोबर 1270 ला झाला. त्यांचे वडील दामाशेठ शिपी आणि आई गोणाई हे मूळचे परभणी जिल्ह्यातील नरसीबामणी या गावचे होते. परंतु नामदेवांच्या जन्मापूर्वीच ते पंढरपूर येथे वस्तीला आले. पंढरपूर येथे गोणाईने विठ्ठलाला नवस केला व अशा नवसासायासाने तिला जो मुलगा झाला तोच नामदेव होय. या संबंधात जे अनेक आधार आहेत त्यांपैकी नामदेवांची दासी जनाबाई हिचा एक अभंग प्रसिद्ध आहे—

लोलो लागला अंबेचा । विठाबाई आनंदीचा
आदि ठाणे पंढरपूर । नांदे कान्हाई सुंदर
गोणाईने नवस केला । देवा पुत्र देई मला
शुद्ध देखोनिया भाव । पोटी आले नामदेव
दामाशेटी हरुषला । दासी जनीस आनंद झाला ॥ 2233 ॥

संत चरित्रकार महीपती यांनी आपल्या 'भक्तविजय' या ग्रंथात नामदेव हे अयोनिर्भव होते, म्हणजे निसर्गनियमानुसार आपल्या आईच्या पोटी जन्माला आले नाहीत तर दामाजी आणि गोणाई यांना भागीरथी नदीतून वाहता आलेल्या एका शिंपल्याच्या पोटात नामदेव हे बालक सापडले अशी एक कथा वर्णन केली आहे. शिंपी हे नामदेवांच्या जातीचे नाव आणि शिंपला ही वस्तू यांच्यामधील नामसादृश्यामुळे ही कथा नंतरच्या काळात कोणा भाविकाला सुचली असावी. जगातील थोर विभूतींच्या जन्मकथांप्रमाणे नामदेवांच्या जन्मसंभवाभोवती या कथेच्या रूपाने एक अद्भुततेचे वलय निर्माण केले असे म्हणणे सयुक्तिक होईल. वास्तविक पाहता जनाबाईच्या वरील अभंगात, खुद्द नामदेवांच्या आणि इतर संतांच्या रचनेत नामदेवांच्या नैसर्गिक जन्माविषयी अनेक उल्लेख सापडतात आणि ते पुरेसे विश्वसनीय आहेत.

नामदेवांचे कुटुंब

भगवद्भक्ताच्या कुळात जन्म झालेला असल्यामुळे बाळपणापासूनच नामदेवांच्या मनात भक्तीचे बीज अंकुरले आणि त्यांना विठ्ठल या नामाचा छंद जडला. वयाच्या अकराव्या वर्षी त्यांचा विवाह गोविंदशेट्टी सदावर्ते यांच्या मुलीशी झाला. त्यांच्या पत्नीचे नाव राजाई. विवाह झाल्यानंतरही त्यांचे मन आपल्या संसारात किंवा बाडवडिलांपासून चालत आलेल्या शिवणकामाच्या धंद्यात रमले नाही. हातामध्ये चिपळ्या आणि मुखामध्ये विठ्ठलाचे नाव घेऊन पंढरपूरच्या

मंदिरात रात्रंदिवस भजन करण्याचे त्यांना वेड लागले. त्यांची आई गोणाई आणि पत्नी राजाई यांनी त्यांचे हे भक्तीचे वेड दूर करण्याचा फार प्रयत्न केला; पण त्यांची भक्ती कमी न होता वाढतच गेली. नामदेवांनी आपली ही पूर्वकथा एका अभंगात वर्णन केली आहे—

शिपियाचे कुळीं जन्म माझा झाला । परि हेतु गुंतला सदाशिवीं
रात्रीमाजी शिवीं दिवसामाजी शिवीं । आराणुक जिवीं नाहीं माझ्या
सुई आणि सातुळी कात्रीगजदोरा । मांडिला पसारा सदाशिवीं
नामा म्हणे शिवीं विठोबाचे अंगी । त्याचेनि मी जगीं धन्य झालों

॥ 966 ॥

नामदेवांना एकूण चार मुले झाली व त्यांना चार सुनाही आल्या. मातापिता, पतिपत्नी, चार मुले आणि चार सुना याशिवाय लिंबाई या नावाची एक कन्या, आउताई ही बहीण आणि जनाबाई ही त्यांची दासी, असे एकूण पंधरा माणसांचे हे कुटुंब होते. या कुटुंबाचे वर्णन जनाबाई असे करते—

गोणाई राजाई दोनी सासुसुना । दामा नामा जाणा बापलेक
नारा, विठा, गोंदा, महदा चौघे पुत्र । जन्मले पवित्र त्याचे वंशी
लाडाई, गोडाई, येसा, साखराई । चौघी सुना पाहीं नामयाच्या
लिंबाई ते लेकी, आऊताई बहिणी । वेडी दासी जनी नामयाची

॥ 2376 ॥

एकीकडे नामदेव आई, वडील आणि आपले कुटुंबीय यांची बोलणी खात होते आणि दुसरीकडे ते भक्तिमंदिराची एकएक पायरी वर चढत होते. नामदेवांचे आपल्या संसाराकडे दुर्लक्ष होऊ लागले; पण तिकडे पंढरपुरी चंद्रभागेच्या वाळवंटात त्यांच्या भक्तिसंसाराचा मात्र विकास आणि विस्तार होऊ लागला.

नामदेवांचे पूर्वचरित्र

नामदेवांच्या जन्माविषयी जशा दंतकथा प्रचलित आहेत तशा त्यांच्या चरित्राविषयी देखील काही गैरसमज निर्माण करणाऱ्या कथा रूढ आहेत. नामदेव हे तरुणपणी दरवडेखोर होते व पुढे त्यांना पश्चात्ताप होऊन ते भक्तिमार्गाला लागले असा एक प्रवाद आहे. परंतु या प्रवादाचा मुख्य आधार म्हणून जो अभंग नामदेवांचा म्हणून सांगितला जातो तो खरोखरी अस्सल नसून नामदेवांच्या चरित्रात काही अद्भुताचा रंग भरावा म्हणून कुणीतरी त्यांच्या गाथेत बनावटीने घालून दिला आहे. कारण नामदेवांच्या इतरत्र मिळणाऱ्या चरित्रात ते कधीकाळी दरवडेखोर असावे अशी शंका घेण्याला सुद्धा जागा नाही.

महानुभावांच्या 'लीळाचरित्र' या ग्रंथात 'विठ्ठलवीरकथन' म्हणून एक प्रकरण आहे. त्यात नेमदेव नावाचा एक कोळी वाटमारी करणारा एक लुटारू होता असा उल्लेख आहे. हा नामदेव विठ्ठल नावाच्या ब्राह्मणाचा आणि म्हाया गुरवाचा सोबती होता व हे तिघे चोर होते असे सांगितले आहे. बहुधा या हकिगतीवरून नेमदेव म्हणजेच नामदेव असा अपसमज करण्यात आला. कोळ्याचा शिपी झाला आणि जो साव होता तो चोर ठरला. परंतु नेमदेव कोळी आणि नामदेव शिपी यांचे एकत्व सिद्ध होऊ शकत नाही.

महानुभावांच्या 'स्मृतिस्थळ' या ग्रंथात विष्णुदास नामया किंवा नामदेव शिपी याला दामोदरपंडितांनी उपदेश केला असा निर्देश आहे. महानुभावांच्या ग्रंथात निर्देशिलेला हा नामदेव देखील संत नामदेवांहून वेगळा मानावा लागतो.

नामदेव एक की अनेक ?

नामदेवांच्या निरनिराळ्या अभंगगाथांमध्ये संत नामदेवांखेरीज नामा किंवा विष्णुदासनामा अशी नावे घातलेले अनेक अभंग समाविष्ट केले आहेत. त्यांच्या गाथांमधून संत नामदेवांचे अभंग कोणते व बनावटीचे अभंग कोणते यांची छाननी करणे व ते शोधून काढणे बरेच कष्टाचे काम आहे; तरी पण भक्तीचा उमाळा, प्रतिभेची धार, शैलीचा साधेपणा आणि शब्दांचे प्राचीनत्व अशा कसोट्या लावल्या असता संत नामदेवांची अस्सल रचना वेगळी करून दाखविता येते.

स्वतः नामदेवांनी आपला निर्देश विष्णुदासनामा किंवा नामाविष्णुदास असा क्वचित ठिकाणी केला आहे. पण 'विष्णुदासनामा' नावाचा महाभारतावर रचना करणारा कवी संत नामदेवांपेक्षा वेगळा असून तो सोळाव्या शतकाच्या शेवटी होऊन गेला. तो स्वतःला विप्र आणि पंडित म्हणवून घेतो. संत नामदेव हे प्रासादिक अशी स्फुट अभंगरचना करणारे विठ्ठलाचे भक्त तर विष्णुदासनामा हा कृष्णाला व इतर देवतांनाही भजणारा आणि कृत्रिम रचना करणारा असा एक आख्यान-कवी होऊन गेला. नामदेवांची वाणी अबोधपूर्ण अशा नवनवोन्मेषांनी स्फुरणारी तर विष्णुदास नाम्याची भाषा बोधपूर्व अशा जाणिवेने बांधलेली अशी असल्यामुळे त्या दोहोंचा वेगळेपणा शोधून काढणे फारसे कठीण नाही. अलीकडील संशोधकांनी असे दाखवून दिले आहे की संत नामदेव हे आपल्या काही अभंगांत स्वतःला विष्णुदास असे विशेषण लावतात आणि महाभारताची रचना करणारा विष्णुदासनामा याने ते आपले विशेषण म्हणून योजिलेले आहे.

'अश्वमेधपर्व' हे काव्य रचणारा नामा पाठक हा चौदाव्या शतकाच्या शेवटी होऊन गेला. त्याचप्रमाणे नामदेवांच्या गाथेत नामा यशवंत हे नाव घातलेले काही अभंग आहेत. हे दोन्ही कवी संत नामदेवांपेक्षा वेगळे मानले पाहिजेत.

नामदेव आणि ज्ञानदेव

नामदेव एक की अनेक हा जसा वाद आहे तसा मराठीतील दुसरे एक श्रेष्ठ कवी ज्ञानेश्वर यांचे ते समकालीन होते किंवा नाही असाही एक वाद आहे. पण खुद्द ज्ञानेश्वरांविषयी देखील ज्ञानेश्वर एक की अनेक, की ते मुळी झालेच नाहीत असे वाद रूढ आहेत. यांपैकीच एक मत असे आहे की ज्ञानेश्वरी ही भगवद्गीतेवरील टीका लिहिणारे ज्ञानेश्वर वेगळे आणि 'बापरखुमादेवीवर' असा आपला अभंगकार म्हणून उल्लेख करणारे वेगळे. यांपैकी अभंगकार ज्ञानेश्वर मात्र नामदेवांचे समकालीन होते.

दुसरे मत असे आहे की ज्ञानदेव आणि नामदेव हे समकालीन असू शकत नाहीत; कारण ज्ञानेश्वरांची भाषा नामदेवांच्या मानाने प्राचीन आहे. त्यामुळे नामदेवांचा काळ ज्ञानेश्वरांनंतर सुमारे एक शतकाने पुढे ढकलला पाहिजे. या मताला पूरक म्हणून, नामदेवांच्या अभंगांत मुसलमानांचा उल्लेख आहे. आणि त्यांचे गुरू विसोबा खेचर यांचा इस्लामी धर्मानुसार मूर्तिपूजेला विरोध होता या दोन बाबींचा आधार घेतला जातो. ज्या अर्थी मुसलमानांची सत्ता दक्षिणेकडे चौदाव्या शतकात दृढमूल झाली त्या अर्थी नामदेव हे त्या शतकापूर्वी होऊ शकत नाहीत, असे हे मत आहे.

वास्तविक पाहता ज्ञानेश्वरीचे कर्ते ज्ञानेश्वर आणि अभंगकार ज्ञानेश्वर वेगळे हे म्हणणे अंतर्गत आणि बाह्य पुराव्याची छाननी केल्यानंतर निराधार ठरते. केवळ भाषेच्या आणि इतर काही जुजबी आधारांवर नामदेव हे ज्ञानेश्वरांनंतर एका शतकाने झाले हे मतही मान्य होण्यासारखे नाही. ज्ञानेश्वरीच्या रचनेचा काळ इ. स. 1290 हा निश्चित आहे. ज्ञानेश्वरी ही ज्ञानेश्वरांचे एक शिष्य सच्चिदानंदबाबा यांनी लेखनिविष्ट केलेली ग्रंथकृती असून तिचे स्वरूप भगवद्गीतेवरील टीका-भाष्यासारखे बांधीव आणि सलग आहे उलटपक्षी नामदेवांचे अभंग मुक्तक पद्धतीच्या भावकाव्यासारखे स्वर आहेत. ज्ञानेश्वरीचा प्रचार ग्रंथपरंपरेने झाला तर नामदेवांच्या अभंगवाणीचा प्रसार प्रामुख्याने मुख-परंपरेने झाला. अशा कारणामुळे ज्ञानेश्वरीच्या भाषेचे नामदेवांच्या अभंगांइतके नूतनीकरण आणि आधुनिकीकरण होऊ शकले नाही. त्यातल्या त्यात ज्ञानेश्वरीच्या मानाने ज्ञानेश्वरांच्याच अभंगांचे विशेषतः हरिपाठाच्या अभंगांचे नवीनीकरण फार मोठ्या प्रमाणात झालेले दिसून येते, ज्ञानेश्वरांनी आपली रचना आबाल-मुबोध करण्याचा आढोकाट प्रयत्न केला असला तरी नामदेवांच्या मानाने त्यांच्या रचनेत काळानुरूप इतरांनी फारसा बदल केलेला दिसत नाही. उलटपक्षी नामदेवांची अभंगरचना काळ येईल तशी वरच्यावर त्या काळाला अनुरूप अशा भाषेत बदलण्यात आलेली दिसते.

मुसलमानी सत्तेचे आणि इस्लामी धर्माचे स्थिरीकरण दक्षिणेत चौदाव्या शतकापूर्वी झाले नव्हते ही गोष्ट खरी आहे. पण ज्ञानदेवांच्या मानाने नामदेवांना पन्नासहून अधिक वर्षांचे आयुष्य लाभले असल्यामुळे त्यांच्या अभंगांत तुरुकांचे म्हणजे मुसलमानांचे उल्लेख येणे स्वाभाविक आहे. ते एका अभंगात म्हणतात—

देव दगडाचा भक्त हा मायेचा । संदेह दोघांचा फिटे कैचा ?

ऐसे देव तेही फोडिले तुरकी । घातले उदकी बोभातिना

ऐसीं हीं दैवतें नको दावूं देवा । नामा म्हणे केशवा चिनवितसे ॥ 1389 ॥

नामदेवांचे गुरू विसोबा खेचर यांनी मूर्तिपूजेला जो विरोध दर्शविला तो इस्लामी धर्माच्या प्रभावामुळे नव्हे तर केवळ सगुणोपासनेत दंग असलेल्या नामदेवांना निर्गुणोपासनेचे रहस्य कळले पाहिजे अशा उद्देशाने. विठोबा खेचर यांनी प्रतीकात्मक दृष्टीने मूर्तिपूजेची व्यर्थता प्रतिपादन केली.

ज्ञानदेव आणि नामदेव यांच्या रचनेत कमालीचे कल्पनासाम्य आणि शब्दसाम्य आढळते. त्यांनी आपल्या अभंगांत एकमेकांचे उल्लेख केले आहेत. इतर समकालीन संतांनीही त्या दोघांचे एकत्र उल्लेख केले आहेत, हे लक्षात घेतले पाहिजे. या सर्व गोष्टींचा विचार करता नामदेव आणि ज्ञानदेव हे समकालीन होते, इतकेच काय पण त्यांचा एकमेकांशी घनिष्ठ संबंध आला होता, हे मान्य करावे लागते.

नामदेवांचा ज्ञानेश्वरांशी केव्हा आणि कसा संबंध आला याबाबत परंपरेने चालत आलेल्या आणि काही अभंगांचा आधार असलेल्या अनेक कथा प्रचलित आहेत. इतिहासाच्या कसोटीवर घासून पाहता त्या सर्व जशाच्या तशा स्वीकारता येत नाहीत. त्या कथांमध्ये बरीचशी परस्पर विसंगतीही आहे. पण एकंदरीने विचार करता त्यांवरून नामदेवांच्या चरित्रावर, त्यांच्या भावजीवनावर आणि त्यांच्या काव्यकर्तृत्वावर, स्थूलमानाने का होईना, पण निश्चित प्रकाश पडतो यात शंका नाही.

नामदेव आणि संतमंडळी

इ. स. 1920 मध्ये ज्ञानेश्वरीची रचना झाली. निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान आणि मुक्ताबाई ही चार भावंडे सध्याच्या पुण्याजवळ आळंदी येथे विरक्त स्थितीत राहात असून त्यांनी केल्या लौकिक आणि अलौकिक चमत्कारांची कीर्ती नामदेवांच्या कानांवर आली. आळंदीला जाऊन या चार भावंडांचे दर्शन घेण्याची त्यांना प्रेरणा झाली. ज्ञानेश्वरीरचनेनंतरचा हा एकदोन वर्षांचा काळ असावा. त्यावेळी ज्ञानदेव पंधरासोळा वर्षांचे आणि नामदेव सुमारे वीस-एकवीस वर्षांचे असावे. या चार भावंडांच्या भेटीची हकीकत नामदेवांनी आपल्या आत्म-

चरित्रात्मक अभंगांत अत्यंत रोचक आणि वेधक पद्धतीने वर्णिली आहे. त्यांत नामदेवांच्या साधक अवस्थेचे आणि प्रतिभाशाली काव्यशैलीचे यथातथ्य प्रतिबिंब उमटले आहे.

नामदेव आळंदीला आल्यावर त्यांना प्रथम निवृत्तिनाथांनी पाहिले.

उठले निवृत्ति संताच्या दर्शना । पंढरीचा प्रेमा घरी आला
केली प्रदक्षिणा वंदिले चरण । झाला अभिमान नामयासी
देवाचे जवळीं आम्ही निरंतर । यांसी अधिकार नमस्कारा
नित्य समागम हरीच्या चरणीं । हे आणि आम्ही देवभक्त
नामा म्हणे काय वंदूं यांचे चरण ? अंगे परब्रह्म मजपाशीं ॥ 1057 ॥

वास्तविक निवृत्तिनाथांनी वंदन केल्यानंतर नामदेवांनी त्यांना उलट वंदन करावयास पाहिजे होते. पण त्यांच्या मनात गर्व जागृत झाला. त्यांना वाटले, आपण पंढरपुरी नित्य देवांच्या सहवासात राहात असल्यामुळे आपले आणि यांचे नाते देवभक्तांचे आहे. यांनी आम्हांला नमस्कार करावा हे यांचे कर्तव्यच आहे. पण आमच्या ठिकाणी साक्षात परब्रह्म वसत असल्यामुळे आम्ही यांना नमस्कार का म्हणून करावा ?

निवृत्तिनाथांच्या पाठोपाठ ज्ञानेश्वरांनी नामदेवांना वंदन केले.

उठले ज्ञानेश्वर केलें तें वंदन । मस्तकीं चरण नमस्कारिलें
नामा म्हणे आम्हा वडील अधिकार । यांसाठी नमस्कार योग्य आहे
आम्ही देवापाशीं असतो सर्व काळ । येऊन सकळ वंदिताती
वैष्णवांचे भार देव मुरगण । एकाकी शरण पंढरीशी
नामा म्हणे आता पाहिली मंडळी । यासाठी वनमाळी स्फुंदू लागे
॥ 1052 ॥

नामदेव हे ज्ञानदेवांपेक्षा पाच वर्षांनी वडील. तेव्हा ही गोष्ट देखील नामदेवांना स्वाभाविक वाटली. कारण वडिलांना धाकट्याने नमस्कार करणे हे शिष्टाचाराला धरूनच आहे. त्यानंतर सोपानदेवांनीही आपल्या वडील बंधूद्वयांचे अनुकरण केले.

आला तो सोपान वंदिलेले चरण । पांडुरंगाठायीं मानियेला
रंजल्यागांजल्यांचा घेतला समाचार । संत माय थोर अनाथांचा
आमुची मायबापें भेटलीत आज । समाधान सहज आर्लिगितां
नामा म्हणे मज कळलें यांचें प्रेम । देवें केले श्रम काय उणे ? ॥ 1059 ॥

सोपानदेवांचा भक्तिभाव नामदेवांना कृत्रिम वाटला आणि आपणांला देवांनी इकडे कशाला पाठविले असे त्यांना झाले. निवृत्ती, ज्ञानदेव आणि सोपान

हे झाल्यानंतर आता राहिल्या मुक्ताबाई. आपल्या ज्येष्ठ बंधूंना नामदेवांनी प्रतिबंधन केले नाही ही गोष्ट मुक्ताबाईंच्या लक्षात आली. नाहीतरी सर्व संतांमध्ये मुक्ताबाईंची दृष्टी अधिक भेदक होती. त्यांची शैली देखील एक धाव दोन तुकडे करणारी, सडेतोड म्हणून प्रसिद्धच आहे. त्या म्हणतात—

अखंड जयाला देवाचा शेजार । कां रे अहंकार नाही गेला ?
मान अपमान वाढविसी हेवा । दिस असतां दिवा हातीं घेसी
परब्रह्मासंगे नित्य तुझा खेळ । आघळघा डोळे डोहळे का बा झाले ?
कल्पतरुतळवटीं इच्छिली ते गोष्टी । अद्यापी नरोटी राहिली का ?
घरी कामधेनु ताक मागो जाय । ऐसा द्वाड आहे जगामाजीं
म्हणे मुक्ताबाई जाईना दर्शना । आधी अभिमाना दूर करा ॥ 1061 ॥

मुक्ताबाई नामदेवांचे दर्शन घेण्यास तयार नाहीत हे पाहून त्यांच्या वडील बंधूंनी त्यांची समजूत घालण्याचा बराच प्रयत्न केला. नामदेवांनी शक्तीच्या बळाने देवाला जिंकले आहे आणि त्याला आपले ऋणाईत केले आहे, भक्तीपेक्षा जगात श्रेष्ठ काही नाही. परंतु मुक्ताबाईंना हे म्हणणे पटले नाही. नामदेव हा केवढाही हरिभक्त झाला तरी त्याला अद्याप अंतर्ज्ञान झाले नाही. या गोष्टीची कारणमीमांसा करताना मुक्ताबाईंनी असे उद्गार काढले—

बोलोनिया येणे वाढविला डांगोरा । अंतरींचा कोरा गुरुवीण
संतांचा सन्मान कळेंना जयासी । राहुनी देवापाशी काय केलें ?
परिसा झाकण घातलें खापर । नाहीं झालें अंतर बावनकस
खदिरांगारी श्रृंगारी हिलाल । अंतरींचें केलें गेलें नाहीं
म्हणे मुक्ताबाई अभिमानानें केलें । सर्वां पाजियलें विष तेंचि ॥ 1063 ॥
अमृत टाकून कांजीची आवडी । साजेना झोपडी काय त्याला
खरासी अखंड गंगेचें स्नान । गेले बायांवीण जिणें त्याचें
पोंवळ्याहून अधिक दिसती रानगुंजा । श्रृंगाराच्या काजा विटंबिल्या
अनारापरिस चोखट इंद्रावन । चवी कडुपण हीन त्याचें
रंगाची बाहुली दिसती साजिरी । बेगडाचे वरी नग त्याली
म्हणे मुक्ताबाई पुरे तें दर्शन । गुरुवीण संतपण आहे कोठें ? ॥ 1064 ॥

मुक्ताबाईंच्या मते नामदेव हा चंदनाचे झाड आहे. पण ते अहंतारूपी सपनि गुंडाळले आहे. त्याचा सन्मान केल्याबरोबर त्याच्या अंगी ताठा उत्पन्न होतो. हा चार लोकांना पंढरीचे भूषण सांगतो. पण याच्या मनाला मात्र तिळमात्र बोध झालेला नाही. मुक्ताबाईंच्या मते नामदेवांची स्थिती चांगदेवाप्रमाणेच झाली आहे म्हणून त्याला सर्वांनी मिळून भाजून काढणे हाच एक उपाय आहे.

मुक्ताबाईंच्या या परखड बोलण्यावर निवृत्तिनाथांनी उत्तर दिले—

निवृत्तिदेव म्हणे ऐसं म्हणूं नये । धन्य भाग्यें पाहें संत आले
आपलें स्वहित करावें आपण । संतांच्या सन्याना चुकूं नये
धन्य हो ते नर राहती पंढरी । श्वान त्यांचे घरीं सुखें व्हावें
या नामदेवासंगें देवाचा ओढा । प्रेमें केला वेडा पांडुरंगें
निवृत्तिदेव म्हणे त्यासी अरे तुरे । पाईं ठेवितां बरे डोई मातें ॥ 1066 ॥

सरतेशेवटी या विषयावर चार भावंडांची बरीच 'भवति न भवति' झाली आणि नामदेवांचा अहंकार दूर केला पाहिजे असे ठरले. यापूर्वी आपल्या योग-सामर्थ्याची शेखी मिरविणाऱ्या चांगदेवाचा चार भावंडांनी गर्व-परिहार केला होता. हा चांगदेव प्रथम हठयोगी होता. नामदेवांप्रमाणे याच्याही कानांवर ज्ञान-देवादिकांची कीर्ती आल्यामुळे त्याने ज्ञानदेवांना एक पत्र पाठविण्याचे योजले होते. परंतु पत्राचा मायना 'तीर्थस्वरूप' लिहावा की 'चिरंजीव' याचा मनाशी बोध न झाल्यामुळे त्याने कोरेच पत्र पाठविले ! "एवढे योगसामर्थ्य कमावून शेवटी चांगदेव हा कोराच राहिला !" असा त्यावेळी मुक्ताबाईंनी टोला हाणला होता. ज्ञानेश्वरांनी त्याचा गर्वपरिहार करून त्याला जे अद्वैत ज्ञान सांगितले ते 'चांगदेवपासष्टी' या नावाने प्रसिद्ध आहे, मुक्ताबाईंनीही त्याला शिष्यत्व देऊन उपदेश केला.

चांगदेवाला जसा हठयोगाचा गर्व झाला होता तसा नामदेवाला विठ्ठल-योगाचा गर्व झाला आहे, ही गोष्ट मुक्ताबाईंनी ताडली. नामदेवाचा गर्व-परिहार करण्याची कामगिरी कोणावर सोपवावी याचा खल करण्यात आला आणि त्यावेळच्या संतमेळाव्यातील सध्याच्या उस्मानाबाद जिल्ह्यातील तेरढोकी येथे राहणारे संत गोरोबा कुंभार यांच्यावर हे काम सोपविण्याचे ठरले.

या काळात महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी नामांकित साधुसंत राहात होते. नामदेवांच्या समकालीन संतांपैकी ज्ञानेश्वरादी चार भावंडे पैठणजवळील आपेगाव येथे राहात असत. नामदेवांची दासी जनी, नरहरी सोनार आणि परसा भागवत हे पंढरपूर येथे, योगाजी परमानंद हे बाशीं येथे, सावता माळी हे अरणभेंडी येथे, चोखामेळा हे मंगळवेढे येथे आणि विसोबा खेचर हे आवंड्या नागनाथ येथे राहात असत. या संतमंडळांत गोरोबा हे सर्वांत ज्येष्ठ असल्यामुळे त्यांना गोरोबाकाका म्हणत होते.

गोरोबा हे कुंभार होते व त्यांच्याजवळ अनुभवाचे थापटणे होते. एखादे मडके कच्चे (म्हणजे कोरे) की पक्के (म्हणजे निके) हे थापटणे हाणताक्षणीच कळून येते. नामदेवाचे मडके निके आहे की कोरे आहे याची परीक्षा करण्यासाठी

गोरोबा कुंभारांना बोलावण्याचे ठरल्यावर त्यांच्या भेटीसाठी स्वतः मुक्ताबाई गेल्या. त्यांच्या भेटीचे वर्णन नामदेवांच्या अजोड शब्दांत ऐकण्यासारखे आहे—

मोतियांचा चुरा फेकिला अंबरीं । विजुचीया परी कीळ झालें
जरी पितांबरें नेसविलीं नभा । चैतन्याचा गाभा नीळ बिंदू
तळीपरी परसे शुन्याकार झालें । सर्पांचीही पिलें नाचूं लागे
कडकडोनी वीज निमाली ठायींचे ठायीं । भेटली मुक्ताबाई गोरोबाला
ज्ञानदेव म्हणे कैसी झाली भेट । ओळखिले अविट आपुलेंपण ॥ 1072 ॥

नामदेवांची तत्त्वपरीक्षा

अशा रीतीने गोरोबा हे आळंदीला आले आणि तेथे जमलेल्या संतमंडळा-पैकी एकेकाची ते आपल्या हातातील थापटण्याच्या साहाय्याने चाचणी घेऊ लागले. आधी निवृत्ती, मग क्रमाने ज्ञानेश्वर, सोपान, मुक्ताबाई यांच्या डोक्यावर त्यांनी ते टिचकीसारखे हाणून पाहिले. प्रत्येकाने थापटण्याचा प्रहार सोसला आणि आपला घट पक्का आहे असे पारखून घेतले. आता नामदेवावर तीच पाळी आली.

तेच थापटणे नामदेवावर । डोई चोळू मोहरे रडों लागे

गोरोबांनी ते पाहिले आणि ते मुक्ताबाईंना उद्देशून म्हणाले,

गोरा म्हणे कोरा राहिला गे बाई । शून्यवर नाही भाजिलें कोठे

या प्रसंगी आपल्या मनाची स्थिती कशी झाली याचे नामदेवांनी मोठे खोचक वर्णन केले आहे—

उद्विग्न मनीं करी दीर्घ ध्वनी । नाही माझे कोणी सखे ऐसे

वैराग्य कसोटी सोसवेना धाव । पळावया पाव मार्गे काढी

झाले चाळाचूळ मनांत चंचळ । युगाऐसें पळ वाटतसे

नामा म्हणे जावें पळोनियां आतां । संतसंग होतां भाजतील ॥ 1078 ॥

तेथील कोणाही संताला न विचारता नामदेव आंळदीहून निघाले. त्यांनी इंद्रायणी ओलांडली आणि ते तातडीने पंढरपूरला आले. त्यांनी आपले गान्हाणे विठ्ठलापुढे मांडले—

कवळोनी कंठी विठ्ठल हे मूर्ती । नको देऊं हातीं निवृत्तीच्या
ज्ञानदेवसोपान पाठविले कोरे । जुनाट म्हातारा जाळूं आला
मुक्ताबाईने तेथे माजविली कळी । हे संतमंडळी कपटी तुझी
नामा म्हणे देवा आणिलें पूर्वदैवें । गेलों असतो जिवें सगळाची

॥ 1080 ॥

संतमंडळींना कळलावे, कपटी एवढेच म्हणून नामदेव थांबले नाहीत. ही संतमंडळी नसून कैकाडमंडळी आहेत असाही त्यांनी आरोप केला.

कंकाड्याचेवाणी करिती गुडगुड । मजला हे गूढ उमजेना
नामा म्हणे गाती प्रकाशाचें गाणें । आम्हां अघोरवाणें दिसतसे

॥ 1082 ॥

नामदेवांनीं ज्ञानेश्वरादिकांच्या रचनेला 'प्रकाशाचे गाणे' असे संबोधिले आहे, हा एका श्रेष्ठ कवीने तुल्यबल अशा दुसऱ्या कवीविषयी दिलेला अतिशय सूचक आणि मार्मिक अभिप्राय आहे. एकीकडे पाखंडी म्हणता म्हणतानाच नामदेवांनीं व्याजनिंदेने ज्ञानदेवादिकांविषयी कशी अभिज्ञता दर्शविली आहे ती पाहण्यासारखी आहे --

म्हणती घेतल्या आम्हीं धान्य कोडी । खर्चाया कवडी थार नसे
हांसती रडती पडती एकमेकांवर । आनंदाला पार नाहीं म्हणती
काय गुणें देव रिझाला त्यांबरी । नेसाया फटकुरी जन्म गेला
पाहोन दरिद्र झाला कासावीस । केवळ परीस पांडव्याचा
लहानशी मुक्ताई जशी सणकांडी । केले देशोधडी महान संत
सगळेची कांखेसी घेई ब्रह्मांड । नामा म्हणे पाखांड दिसतें मज

॥ 1083 ॥

विसोबा खेचराकडून गुरुपदेश

नामदेव सत्त्वपरीक्षेला उतरले नाहीत. ते पंढरपूरला जाऊन अंतर्मुख दृष्टीने विचार करू लागले. हळूहळू त्यांना आपणांमधील उणिवेची मनोमन जाणीव होऊ लागली.

संतांसी विन्मुख झाला जो गव्हार । नाहीं आतां थार इहपरलोकीं
नाहीं घेतला वेड्या संतांचा अंगवळा । झोप बैसली डोळा अज्ञानाची
भ्रांतीने तुझी पुरविली पाठी । सज्जनाच्या गोष्टी कडू झाल्या
हातां आला लाभ गमावला सारा । भुललासी गव्हारा भ्रमभूली
मोहसर्पें तूझें व्यापिलें अंग । म्हणे पांडुरंग काय आतां ॥ 1087 ॥

त्यांना ही गोष्ट उमजून आली. सद्गुरूवाचून ईश्वराची प्राप्ती होऊ शकत नाही.

जंव सद्गुरूचें नाहीं सेवन । तंव मी जैसैं स्वप्नीचें धन
माझें न तुटे भवबंधन । सद्गुरूआज्ञेवांचूनी ॥ 1088 ॥

ईश्वरी प्रेरणेनुसार ते आवढ्या नागनाथ येथील संत विसोबा खेचर यांच्याकडे गुरुपदेश घेण्यास गेले. नागनाथ म्हणजे प्राचीन दारुकावनातील नागेश हे बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक. तेथे नामदेवांना विसोबा खेचरांचे दर्शन झाले, पण

ते कोणत्या अवस्थेत? साक्षात शंकराच्या पिडीवरच पाय ठेवून खुशाल झोपलेले! या अवस्थेत आपल्या भावी गुरुवर्यांना पाहून नामदेव स्तिमित झाले. देवावर पाय ठेवून निवांतपणे निजलेल्या खेचराला उद्देशून नामदेव म्हणाले --

“उठीं उठीं प्राण्या आंघळा तूं काय । देवावरी पाय ठेविले ”

विसोबा काही कमी नव्हते.

विसोबा खेचर बोले नामदेवा । “उठविले जिवा का रे माझ्या ?

देवावीण ठाव रिता कोठे आहे । विचारूनी पाहें, नामदेवा,

जेथें देव नसे तेथें माझे पाय । ठेवीं पा अन्वय विचारूनी ”

नामदेवांनीं चोहीकडे पाहिले तेव्हा त्यांना काय दिसले ?

नामा पाहे अवघा जिकडे तिकडे देव । कोठे रिता ठाव न देखेचि

॥ 1092 ॥

विसोबा खेचराच्या सान्निध्यात नामदेवांना दिव्य दृष्टी लाभली आणि विसोबाने नामदेवांना उपदेश केला :

नाम आणि रूप दोन्ही नाहीं जया

तोचि देव पाहीं येर मिथ्या ।

जळ स्थळ काष्ठ पाषाण पिंड ब्रह्मांड अणु रेणू

सर्वस्वी आपण साक्ष असे ।

हें जाणोनिया परते जाणे आपआपणीयातें

खेचर म्हणे नामयातें अवघाचि देव ।

श्रवणीं सांगितली मात मस्तकीं ठेविलेला हात

पद-पिंड-विवर्जित केला नामा ॥

नामदेवाला विसोबा खेचराने पदपिंडविवर्जित केले म्हणजेच ब्रह्मभाव आणि जीवभाव हे दोन्ही नाहीसे करून त्याला केवळ ब्रह्मरूप केले. विसोबा खेचराचा उपदेश आणि त्यामुळे नामदेवांना मिळालेली ज्ञानदृष्टी यांचे हे वर्णन ज्ञानदेवांच्या पुढील प्रसिद्ध ओव्यांशी ताडून पाहण्यासारखे आहे --

तैसे रागद्वेष जरी निमाले । तरि ब्रह्मीचें स्वराज्य आलें

मग भोगी सुख आपुलें । आपणचि ॥

ते गुरुशिष्याची गोठी । पदपिंडाची गाठी

तेथे स्थिर राहोनि नुठी । कवणे काळीं ॥ ज्ञा. 13.50 ॥

नामदेवांची भक्ती पूर्वी आंघळी होती ती आता गुरुपदेश झाल्यावर डोळस झाली. आपल्या गुरुविषयी नामदेवांना जी कृतार्थता वाटली ती त्यांनी अनेक प्रकारे वर्णिली आहे.

सद्गुरूनायकें पूर्ण कृपा केली । निजवस्तु दाविली माझी मज
माझे सुख मज दाविलें डोळां । दिघली प्रेमकळा नाममुद्रा
तया उतराई व्हावें कवण्या गुणें । जन्म नाही एणें ऐसें केलें
नामा म्हणे निकी दाविली सोय । न विसरावे पाय विठोबाचे ॥

गुरूचा उपदेश त्यांच्या मनावर कितपत ठसला याबद्दल त्यांच्या साधका-
वस्थेत त्यांची अनेक वेळा परीक्षा झाली. एकदा ते जेवीत बसले असताना एका
कुत्र्याने त्यांच्या ताटातील भाकरी अकस्मात पळविली; पण आता त्यांच्या
ठिकाणी 'सर्वाभूती भगवद्भाव' बाणला गेला असल्यामुळे ते तुपाची वाटी
हातात घेऊन त्या कुत्र्यामागे धावले. "कोरडी भाकर खाऊ नकोस, तुझे पोट
दुखेल, भाकरीबरोबर हे तूप घे" असे नामदेव म्हणाले अशी कथा आहे. अशा-
रीतीने 'शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः' अशी वृत्ती बाणली आणि
त्यांच्या तोंडून सहजोद्गार निघाले —

नाचूं कीर्तनाचे रंगी । ज्ञानदीप लावूं जगीं
परेहून परतें घर । तेथें राहूं निरंतर
सदांचे जें अधिष्ठान । तेचि माझें रूप पूर्ण
सर्व सत्ता आली हातां । नामयाचा खेचर दाता ॥ 1115 / 1245 ॥

पहिली तीर्थावळी

ज्ञानदेव आणि इतर संतमंडळी यांचा सहवास नामदेवांना सुमारे सहा-सात
वर्षे मिळाला. या काळात पंढरपूर ते आळंदी हा महाराष्ट्रातील परिसर
नामदेवांच्या कीर्तनाने आणि ज्ञानदेवांच्या प्रवचनाने अक्षरणः दुमदुमून गेला. याच
काळात ज्ञानदेव एकदा नामदेवांना भेटण्यासाठी पंढरपुरला आले. त्यावेळी
ज्ञानदेवांनी आपला तीर्थयात्रेचा मनोदय व्यक्त केला. नामदेव प्रथम तीर्थयात्रे-
विषयी उत्सुक नव्हते. कारण सर्व तीर्थे पंढरीच्या विठुलाजवळच आहेत असे ते
मानत होते. त्यांची प्रेमभक्ती व तीर्थयात्रेविषयी अनुत्सुकता ज्ञानदेवांना आदरणीय
वाटली. ते उद्गारले—

धीर आणि चतुर सर्वस्वें उदार । साजे तुज अधिकार प्रेमभक्ति
धन्य तू संसारी भक्तिभावशील । साधिलें तुवां केवळ प्रेमसुख

पण नामदेवांनी अन्तर्मुख होऊन विचार केला की साक्षात परब्रह्ममूर्ती
ज्ञानेश्वर आपल्या संगतीचा आदर करीत आहेत. असे भाग्य साधण्यासाठीच तर
विष्णुदासाचा जन्म आहे. प्रत्यक्ष ईश्वरानेच नामदेवाला 'जावे स्वस्ति क्षेम यावे
शीघ्रव्रत करावे स्वहित कळे तैसे' अशी तीर्थयात्रेस जाण्याची आज्ञा दिली, आणि
ज्ञानेश्वरांजवळ नामदेवांविषयीची आपली असीम आत्मीयता व्यक्त केली.

आरुष साबडें नामा माझें वेडें । मार्गी मार्गेपुढें सांभाळावें
तहानभूक तुवां जाणावी जीवींची । मज चिंता याची थोर वाटे
रातीं वनीं जनीं विसंबसी झणीं । घाडितों देखोनि आतं तुझें

अशा रीतीने ज्ञानरूपी देव आणि नामरूपी देव हातांत हात घालून इतर
भक्तमंडळींसह तीर्थयात्रेला निघाले.

टाळ मृदंग विणे सुस्वर । नादें दुमदुमलें अंबर
त्यांतहि टाळियांचा गजर । अपरंपार ओढवला

सकल संतमंडळीने केलेल्या या तीर्थयात्रेचे संत नामदेवांनी आपल्या
'तीर्थावळी' नामक अभंगांत अतिशय विस्तृत आणि हृद्य वर्णन करून ठेवले आहे.

नामदेवांच्या चरित्रातील चमत्कार

एकंदरीने नामदेवांचे तीर्थावळी आणि सर्वच आत्मचरित्रात्मक अभंग हे
स्फुट स्वरूपाचे असून ते पिढ्यान्पिढ्या मुखपरंपरेने चालत आले असल्यामुळे
त्यांत वेळोवेळी भर पडली असल्याची शक्यता आहे. त्यातील प्रत्येक अभंग हा
प्रमाण मानून चालत नाही. तरी देखील त्यातील काव्य अप्रतिम असून त्यातील
शांत, भक्ती आणि अद्भुत रसांचा आविर्भाव अलौकिक आहे. या अभंगांच्या
आधारे काढलेले नामदेवांचे जीवनचरित्र हे पुष्कळसे परस्पर-विसंगत आणि
चमत्कारबहुल मानावे लागते. पण असे असले तरी या सर्व अभंगांतून आणि
त्यांच्या समकालीनांनी काढलेल्या काही सूचक उद्गारांमधून नामदेवांच्या
चरित्राचा बुद्दीला पटेल असा आराखडा काढता येतो.

नामदेवांनी ज्ञानेश्वरादी संतमंडळाबरोबर जी तीर्थयात्रा केली तींमुळे
त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होण्याला फार मदत झाली असावी. आजवर
त्यांच्या भक्तीचे केंद्र केवळ पंढरपुरातील विठुलाच्या परिसरातच सीमित झाले
होते त्याला आता महाराष्ट्राबाहेरील व्यापक क्षेत्र मिळाले. उत्तर भारतातील
विविध प्रदेशांचे त्यांनी संतांच्या सहवासात अवलोकन केले. पंढरपुराहून निघून
ते उत्तरेकडे द्वारकेपर्यंत गेले व प्रभास तीर्थावरून मारवाडात गेले. तेथे बिकानेर-
जवळ कोलादजी नामक गावी पाण्याचे अति दुर्भिक्ष होते; पण नामदेवांनी केवळ
भक्तिबळाच्या साहाय्याने तेथील खोल कूपातून बाहेर पाणी आणून त्याचा एक
झरा निर्माण केला. त्या वेळी स्वतः ज्ञानदेवांनी त्यांच्यावर स्तुतिमुमने उधळली व
असे उद्गार काढले—

ऋषिगण गंधर्व ब्रह्मादिक सर्व । लक्षिताती ठाव अरूपाचा
तो तुवां आम्हां सन्मुख उभा केला । चरणासी लागला ज्ञानदेव

हा नामदेवकूप अद्यापि तेथे प्रसिद्ध आहे. पुढे ही तीर्थयात्रा उत्तरेकडून दक्षिणेकडे आवंढधा नागनाथ येथे आली. तेथे नागनाथाच्या देवळासमोर नामदेवांचे कीर्तन चालू असताना तेथील कर्मठ ब्राह्मणांना ते न रुचल्यामुळे त्यांनी नामदेवांना देवळासमोरून पिटाळले आणि देवळापाठीमागे पाठविले. नामदेवांबरोबरची सर्व भजनीमंडळी आता देवळापाठीमागे आली. नामदेवांची स्थिती भजनामध्ये 'ब्रह्मानंदी लागली टाळी' अशी झाली होती, तरी पण कीर्तनात पूर्वीसारखा रंग भरेना. नामदेवांच्या ही गोष्ट लक्षात आली. मोठ्या कळवळ्याने देवाला उद्देशून त्यांनी प्रार्थना केली. पूर्वी एकदा एका सुलतानाने नामदेवांना पकडून आणून त्यांच्या समक्ष एका गार्दीची कत्तल करविली तेव्हा ती गाय त्यांनी आपल्या भक्तिसामर्थ्याने जिवंत केली होती. या गोष्टीची व कृपातून पाणी वर काढल्याची आठवण करून नामदेव म्हणाले -

आतां कां निष्ठुर अंतरी । न येसी लवकरी विठ्ठला ?
मजकडेस करून पाठीं । राऊळीं बैसला धूर्जटी
आतां पाहूनि कृपादृष्टी । पाव जगजेठी मजलागीं

नामदेवांच्या तोंडून हे शब्द बाहेर पडताच पूर्वाभिमुख असलेले देऊळ फिरले आणि ते पश्चिमाभिमुख झाले, अशी कथा आहे.

आज आवंढधा नागनाथाचे देऊळ पश्चिमाभिमुख आहे ही गोष्ट प्रत्यक्ष दिसू शकते. पण नामदेवांच्या चरित्रातील हे व इतर सर्व चमत्कार अक्षरशः खरे मानले पाहिजेत, असे नाही. चमत्कार हे गौण असून त्यांच्या मुळाशी असलेली प्रतीकात्मकता ही नामदेवांचे चरित्र समजावून घेण्याच्या दृष्टीने अधिक महत्त्वाची आहे.

ज्ञानदेवांचा चिरविरह

तीर्थयात्रा पुरी करून नामदेव पंढरपूरला परत आले ते नवी ज्ञानदृष्टी घेऊनच.

तीर्थे करोनि नामा पंढरीये आला । जिवलग भेटला विठोबासी
अज्ञानाचा भाग होता माझे मनीं । हिंडविलें म्हणोनि देशोदेशी

या तीर्थयात्रेच्या निमित्ताने नामदेवांचा संतमंडळींशी आणि विशेषतः ज्ञानेश्वरांशी निकट संबंध आला. 'सखा विरळा ज्ञानेश्वर । नामयाचा जो जिव्हार' असे त्यांच्या मैत्रीचे संत जनाबाईंनी वर्णन केले आहे. ज्ञानदेव-नामदेव यांचा सहवास थोडी वर्षेच टिकला. कारण तीर्थयात्रेहून परत आल्यावर काही दिवसांनी ज्ञानेश्वरांनी आपला समाधी घेण्याचा मनोदय प्रकट केला. बालयोगी, ज्ञानियांचा राजा व योगियांचा सखा आता समाधी घेणार म्हणून हा सोहळा

पाहण्यास सर्व संतमंडळी आळंदी येथे एकत्र जमली. या प्रसंगाचे नामदेवांनी केलेले वर्णन 'समाधीचे अभंग' या नावाने मराठी वाङ्मयात अजरामर आहे. ज्ञानेश्वरांच्या समाधीच्या वेळचा बारीकसारीक तपशील या अभंगात अत्यंत प्रभावीपणे वर्णिला असून त्यात करुणरस ओतप्रोत भरलेला आहे.

नामा म्हणे आता लोपला दिनकर । बाप ज्ञानेश्वर समाधिस्थ

या घटनेचा नामदेवांच्या मनावर कल्पनातीत परिणाम झालेला दिसतो. मुंग्यांच्या विवरांला आग लागावी असा या प्रसंगामुळे सर्वांचा मनक्षोभ झाला. नदीमधील मासळ्यांना काही मादक द्रव्य घालावे म्हणजे त्यांची जशी कालवा-कालव होते तसे सर्व जनवन कालवले गेले. घर अचानक आकाशात उडून गेली, म्हणजे तिच्या पिलांची जशी दाणादाण उडते अशी स्थिती झाली.

नामा म्हणे देवा ज्ञानदेव सृष्टी । पडेल कां दृष्टी पुन्हां आतां ?

संत अंतरला सखा झाला दूर । आतां पंढरपूर कैसें कंठूं ॥ 248 ॥

नामदेवांच्या मनात पंढरपूर सोडून दूर देशी जाण्याचा विचार हळूहळू पक्का होत गेला.

ऐसें मी करीन जाण विठोबाराया । पंढरीचे ठाया मोडवीन
राहेना मी आतां जाईन दूर देशा । भक्तीची हे आशा सोडोनि
उदास हें चित्त माझे झालें देवा । जाईन केशवा मायबापा
आपुल्या सांगातें नेईन पंढरी । नेईन संतनगरी भिवरजना
येथे हे पंढरी होती ऐसे लोक । म्हणतील देख पुढे देवा ॥

नामदेवांनी आपली प्रतिज्ञा आपल्या उत्तरायुष्यात अक्षरशः खरी केलेली दिसते.

नामदेवांचे उत्तरायुष्य : दुसरी तीर्थावळी

ज्ञानेश्वरांच्या महाप्रयाणानंतर नामदेवांना सुमारे छपन्न-सत्तावन्न वर्षांचे आयुष्य लाभले मात्र या काळातील त्यांचे जीवनचरित्र त्यांच्या वा इतरांच्या मराठी अभंगांतून मिळू शकत नाही. ज्ञानेश्वरांच्या समाधीमुळे त्यांच्या आयुष्याला एक वेगळीच कलाटणी मिळालेली दिसते. ज्ञानेश्वरांच्या संगतीमध्ये त्यांनी उत्तरेकडे जे विविध प्रदेश पाहिले त्यांत आज ज्याला आपण पंजाब म्हणतो तोही प्रदेश होता. आता त्यांची ज्ञानेश्वरांशिवाय एकट्याचीच उत्तरेकडे दुसरी तीर्थयात्रा सुरू झाली. नामदेवांचे उत्तर आयुष्य म्हणजे भक्तिमार्गाचा प्रचार करण्यासाठी जणू त्यांनी घेतलेला पुनर्जन्मच.

देई भक्तिरस प्रेमा । देवा घालीं आम्हां जन्मा
प्रेम येई हातां जरी । जेथें नांदूं ती पंढरी ॥ 259 ॥

असे दिसते की नामदेव पंढरपुराहून निघाले आणि जणू काही ईश्वरी संकेताप्रमाणे त्यांचे पाय उत्तरभारताचा प्रवास करीत करीत सरते शेवटी पंजाब प्रदेशाकडे वळले. आपल्या या दुसऱ्या तीर्थयात्रेच्या संबंधात आपल्याबरोबर पंढरी नेईन आणि मी जेथे नांदेन तेथेच पंढरी होईल हे त्यांचे मनोगत त्यांनी कृतीत आणून दाखविले. पंजाब प्रांतात गेल्यावर त्यांनी तेथेही एक संतमंडळ स्थापन केले. पंजाबी भाषेत लिहिलेल्या 'जनमसाखी' या ग्रंथात नामदेवांचे जे चरित्र वर्णिले आहे त्यातील प्रमुख घटना महाराष्ट्रात ज्ञात असलेल्या त्यांच्या चरित्रापेक्षा वेगळ्या नाहीत. नामदेवांचा जन्मकाळ आणि प्रयाणकाळ हे जरी तिकडील चरित्रात वेगळे दिले असले तरी अलीकडील संशोधनामुळे हे दोन्ही नामदेव एकच आहेत व त्यांचा जीवितकाळ इ. स. 1270 ते 1350 आहे याबद्दल आता फारसे मतभेद राहिले नाहीत.

नामदेवांचे पंजाबातील वास्तव्य सुमारे वीस वर्षे होते. ते पंढरपुराहून निघाल्यानंतर भक्तिमार्गाचा प्रचार करीत करीत प्रथम द्वारकेला गेले. तेथून मारवाड, मथुरा, हरिद्वार आणि नंतर पंजाबकडे वळले. पंजाबमधील अमृतसर या जिल्ह्यातील 'भूतभंड' या गावी ते प्रथम गेले. तेथील आपल्या वास्तव्यात त्यांना बहोरदास हा त्यांचा पट्टशिष्य लाभला. तेथून सध्याच्या गुरुदासपूर जिल्ह्यातील मरड गावी आणि नंतर ते भट्टीवाल येथे गेले. भट्टीवाल येथील ज्या तलावाशेजारी त्यांचे वास्तव्य होते तो अद्यापि 'नामियाना तलाव' म्हणून ओळखला जातो. लढा आणि जल्ला हे नामदेवांचे दोन शिष्य आपल्या अनुयायांसह सुखोवाल आणि धरिवाल या गावी राहात होते.

नामदेवांनी आपल्या ध्यानधारणेसाठी जंगलातील एक निवांत स्थान निवडून तेथे वसती केली. पण तेथेही त्यांचे शिष्यप्रशिष्य जमा झाले आणि त्यांच्या आश्रमाशेजारी घोमान नावाचे एक नवे गावच वसले. येथे त्यांना केशो नावाचा शिष्य लाभला. त्यावेळचा दिल्लीचा बादशहा आलम ऊर्फ अल्लाउद्दीन याने नामदेवाकरिता एक मंदिर बांधण्यास देणगी दिली. घोमान या ठिकाणी पुढे अठराव्या शतकात संत नामदेवांचे स्मारक म्हणून एक सुंदर मंदिर उभारले आहे.

नामदेवांच्या उत्तर आयुष्याची आणि त्यांच्या पंजाबमधील वास्तव्याची माहिती मराठीत उपलब्ध नसली तरी त्यांनी जो उत्तरेकडे संचार केला आणि भक्तिमार्गाचा प्रचार केला त्याच्या दृष्य खुणा पंजाबी भाषेत दिसून येतात.

नामदेवांच्या शिष्यांपैकी विष्णुस्वामी, बहोरदास, लढा, जल्ला आणि केशो-कलाधारी यांची रचना सुप्रसिद्ध असून त्यांच्या भक्तिमार्गाच्या प्रचारात नंतरच्या काळात जे अनेक साधुसंत निर्माण झाले त्यांपैकी रामानंद, कबीर, गुरू नानक, रोहिदास आणि पिया या सर्वांनी आपल्या काव्यरचनेत नामदेवांचा गौरवपूर्ण उल्लेख केला आहे.

'आदिग्रंथा' मधील नामदेव

नामदेवांच्या कर्तृत्वाची सर्वांत महत्त्वाची जर कोणती खूण असेल तर ती म्हणजे नामदेवांच्या एकसष्ट पदांचा शीख संप्रदायाचा 'आदिग्रंथ' यात झालेला समावेश होय. नामदेवांनंतर बरोबर दोनशे वर्षांनी गुरू नानक यांचा जन्म झाला. त्यांनी स्थापन केलेल्या शीख संप्रदायाची जी मुख्य आध्यात्मिक तत्त्वे आहेत ती गुरू नानकांनी आपल्या 'जपजी' मधील मूलमंत्रात सांगितली आहेत.

इक ओंकार, सत्नाम, कर्तापुरख
निर्मउ, निवैर, अकाल मुरत
अजून-से-भंग, गुरप्रसाद

गुरू नानकांचा हा 'मूलमंत्र' म्हणजे नामदेवांच्या शिकवणुकीचा वेगळ्या भाषेतील जवळजवळ अनुवादच आहे. गुरू नानकांच्या शिकवणीत आणि 'आदिग्रंथा'त ईश्वराचे नाव आणि त्याचे स्मरण यांना जे अग्रगण्य स्थान आहे याचा उगम प्रामुख्याने नामदेवापासून घेतलेल्या प्रेरणेत असावा असा अंदाज करिता येतो.

काही लेखकांच्या मते. ज्ञानदेवकालीन मराठी अभंगकार नामदेव आणि ज्यांची पदे 'आदिग्रंथा'त अंतर्भूत झाली आहेत ते नामदेव हे वेगळे आहेत; कारण दोघांची उपास्य दैवते वेगळी आहेत, दोघांच्या भाषा वेगवेगळ्या आहेत आणि त्यांचा जन्मवृत्तान्त वेगळा आहे. हे सारे आक्षेप आता निरस्त झाले आहेत. 'आदिग्रंथा'तील पदात आणि मराठी अभंगांमध्ये देखील नामदेवांनी ईश्वराच्या अनेक नामांचा उल्लेख केला आहे. राम, नारायण, शिव यांबरोबर विठ्ठलाचाही नामनिर्देश दोन्हीकडे आहे. मराठी अभंगांत त्यांनी —

जिकडे पाहे तिकडे विठोबा अवघा । बाहेरी भितरी सर्व निरंतरी

असे म्हटले आहे, तर 'आदिग्रंथा'तील पदात

इभै, बीठलु, उभै बीठलु बीठलबिनु संसार नहिं

थानथनंतरी नामा प्रणवे पूरिरहिउ तू सरब मही ।

असा त्याचाच अनुवाद केला आहे. नामदेवांच्या मराठी अभंगांची आणि 'आदिग्रंथा'तील पदांची भाषा यांत तफावत आहे, हा आक्षेपही वास्तवाला

घरून नाही. कारण त्यांचे अनेक उपदेशपर अभंग 'आदिग्रंथा'त जवळजवळ अनुवादित केले आहेत, असे दिसून येते. उदा. —

वावरी दुरीच्या दुरी उडतसे अंबरी । हातीं असे दोरी परी लक्ष तेथें
दुडीवरी दुडी पाण्या निघाली गुजरी । चाले मोकळ्या करीं परी लक्ष तेथें

या अभंगपंक्तीची पुढील पदपंक्तीशीं तुलना करून पाहवी—

आनीले कागद काटीले गुडी । आकासामध्ये भरमीयले
पंचजनासिउ बात बतउवा । चितुसु डोरी राखिले
आनीले कुंभ भराइले उदक । राजकुमारी पुरंदरीए
हसत विनोद विचार करति है । चितुसु गामरी राखीअले

'आदिग्रंथा'तील नामदेवांच्या पदांबद्दल एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की ही सर्व पदे आज जिला आपण पंजाबी म्हणतो त्या भाषेत रचलेली नाहीत. किंबहुना 'आदिग्रंथा'त समावेश झालेल्या सर्वच पदांची भाषा जिला सधुक्कडी किंवा साधुभाषा म्हणतात अशी एक सर्वसमावेशक भारतीय भाषा आहे. एखादा कवी मूलतः जी भाषा बोलणारा असेल त्या भाषेचा प्रभाव त्याच्या पदावर विशेष पडलेला असेल तेव्हाच. बंगालमधील जयदेव असो, उत्तरप्रदेशाचा कबीर असो किंवा महाराष्ट्राचा नामदेव असो तो आपली रचना याच सर्वसमावेशक भाषेत करतो. इतर भाषांप्रमाणे हिंदीचाही हीत समावेश झालेला आहे. अशी ही साधुभाषा अखिल भारताची आध्यात्मिक आणि सांस्कृतिक अशी एक शृंखला-भाषा आहे. नामदेवांच्या या साधुभाषेतील पदांत मराठी आणि आजची पंजाबी यांचा मधुर मेळ जमून गेला आहे. त्यांच्या मराठी पदांत जशी गीतगुणपरता आहे तशी 'आदिग्रंथा'तील पदांतही आहे. इतकेच काय पण ती पदे निर-निराळ्या रागदारीत बसविली आहेत.

नामदेवांचे गुरू विसोबा खेचर यांच्या भेटीचे वर्णन वर दिलेलेच आहे. 'आदिग्रंथा'तील एका पदातही नामदेवांनी खेचरापासून घेतलेल्या गुरुप्रसादाचे वर्णन आले आहे—

खेचर भूचर तुलसीमाला । गुरुपरसादी पाउ आ

विसोबा खेचराची ईश्वराच्या डोक्यावर पाय देण्याची कथा मात्र थोड्या फरकाने गुरू नानकांच्या नावावर मोडते. गुरू नानक हे मक्केला गेले असता तेथे त्यांचा एका मुल्लाशी जो संवाद झाला त्या संबंधात गुरू नानकांनी त्याला ईश्वर कसा सर्वत्र व्यापलेला आहे हे पटवून दिल्याची कथा पंजाबमध्ये प्रचलित आहे.

नामदेवांची समाधी

नामदेवांच्या पंजाबकडील वास्तव्याचे वर्णन मराठी संतांनी केलेले दिसत नाही याला काही कारणे आहेत. एकतर त्याविषयी तत्कालीन महाराष्ट्राला फारशी माहिती मिळाली नसावी. नामदेवांनी भक्तिमार्गाचा आणि नाम-माहात्म्याचा प्रचार उत्तरेकडे केला असला तरी तिकडेही ते एकाच ठिकाणी फार काळ स्थिर राहिले नाहीत. शिवाय त्यांचे अन्तर्मन हे पंढरपूरच्या परिसरातच घोटाळत असले पाहिजे. त्यांना विठ्ठलाच्या भेटीची सारखी उत्कंठा लागली होती.

भेटीची आवडी उत्कंठित चित्त । न राहे निवांत एके ठायी
जया देखें तया हेचि पुसे मात । का मज पंढरीनाथ बोलविना
सखे वारकरी पंढरीस जाती । निरोप त्या हाती पाठविन
निर्बुजला नामा कंठी धरिला प्राण । करीतसे ध्यान रात्रदिवस

॥ 1259 ॥

नामदेवांनी आपल्या अंतकाळी पंढरपूरकडे जाण्याची इच्छा दर्शविली तेव्हा त्यांच्या विरहाच्या कल्पनेने त्यांची शिष्यमंडळी व्याकुळ झाली. सरतेशेवटी नामदेव हे पंढरपूरला गेले आणि तेथे समाधी घेऊन इ. स. 1350 मध्ये पंढर-पूरच्या देवालयासमोर त्यांनी आपला देह ठेवला.

नामा म्हणे आम्ही पायरीचे चिरे । संत पाय हिरे देती वरी

या त्यांच्या उद्गारात त्यांची अंतकाळची इच्छा व्यक्त झालेली दिसते.

परभणी जिल्ह्यातील नरसी येथे क्याधू किंवा क्याड नदीच्या काठी नामदेवांची म्हणून एक समाधी आहे; पण ती संत नामदेवांची नाही. घोमान येथेही नामदेवांची समाधी दाखविली जाते. तेथे नामदेवांचे पितळेच्या मोठ्या पात्रावर कोरलेले एक चित्रही ठेवलेले आहे. तेथील मंदिराच्या आतल्या खोलीत आपल्या अंगावर चादर पांघरून तीन दिवस कोणी आत येऊ नये असे सांगून ते झोपले पण तीन दिवसांनी शिष्यांनी पाहिले तेव्हा ते मृत झालेले आढळले. अशा रीतीने त्यांनी आपला स्थूल देह घोमानला ठेवला; पण सूक्ष्म देह मात्र पंढरपूरला नेला अशी एक अद्भुत हकीकत 'जनमसाखी'त वर्णिली आहे. परंतु एकंदरीने विचार करता त्यांची देह-समाधी पंढरपूरलाच असून घोमान येथे त्यांची वस्त्र-समाधी अर्थात स्मारक असावे हे संशोधकांचे म्हणणे सयुक्तिक वाटते.

प्रकरण २

कर्तृत्व आणि तत्त्वज्ञान

ज्ञानदेवें रचिला पाया । उभारिलें देवालय
नामा त्याचा किकर । तेणें केलासे विस्तार ॥

—संत बहिणाबाई

निरनिराळ्या संतांच्या थोर कृपेमुळे महाराष्ट्रात भागवतधर्माची अर्थात वारकरी पंथाची मूहूर्तमेढ रोवली गेली. त्याचा पाया घालून ते धर्ममंदिर स्थापण्याचे श्रेय संत ज्ञानदेवांना जसे आहे त्याप्रमाणे त्यांचा किकर जो नामदेव त्याला या धर्ममंदिराचा विस्तार करण्याचे श्रेय दिले पाहिजे. किकर या शब्दाचा अर्थ 'किम् करोमि?' म्हणजे मी काय करू, असे म्हणून सतत कार्यतत्पर असणारी व्यक्ती, असा आहे. नामदेव हा भागवतधर्मरूपी देवालयात दीर्घकालपर्यंत सतत सेवा करणारा भक्त होता म्हणूनच त्याला भागवतधर्माचा एवढा विस्तार करता आला.

एखाद्या संस्थेची स्थापना होताना तिची पायाभरणी अनेकांचे हातभार लागून होत असते. पण कालान्तराने तिला भव्य आणि व्यापक स्वरूप आल्यानंतर तिचा मूळ संस्थापक कोण, याबद्दल सर्वसामान्य लोकांत वाद उत्पन्न होतात. महाराष्ट्रातील भागवतधर्म किंवा वारकरी संप्रदाय यांच्या संस्थापनाचे श्रेय कुणाला द्यावे, याविषयीही थोडा वाद झालेला दिसतो. वास्तविक पाहता या धर्ममंदिराचे कळस समजले गेलेले संत तुकाराम यांची शिष्या बहिणाबाई हिने ही श्रेयनामावली वर दिलेल्या रूपकात्मक अभंगात अतिशय मार्मिकपणे सांगितली आहे. तीच आजही प्रमाण मानली पाहिजे. तिच्यात बदल करण्यासाठी आज काही नवा पुरावा उपलब्ध झाला आहे असे दिसत नाही.

तत्त्वज्ञानाची बैठक

ज्ञानेश्वरांनी भागवतधर्माचा पाया घातला हे एवढ्याच अर्थाने म्हणावयाचे की त्यांनी या धर्माचे मूलतत्त्व 'ज्ञानेश्वरी'त सलगपणे मांडून दाखविले.

वास्तविक भागवतधर्माचे मूळ ज्ञानदेवांच्याही आधी प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानात विशद केलेले आहे. ते ज्ञानदेवांच्या एकाच ओवीत सांगावयाचे म्हणजे

जें जें भेटे भूत । तें तें मानिजे भगवंत
हा भक्तियोग निश्चित । जाण माझा ॥

सर्व भूतमात्राच्या ठिकाणी भगवद्भाव मानणे हा जो भक्तियोग तोच भागवतधर्म होय.

नामदेवांच्या तत्त्वज्ञानविषयक उद्गारांचा आढावा घेतल्यास त्यांना या भागवतधर्माचे जे रहस्य आकलन झाले ते पुढीलप्रमाणे मांडता येईल :

सर्व जगाच्या मुळाशी असलेले तत्त्व म्हणजे ब्रह्म होय व ते एकच आहे.

एकचि हें तत्त्व एकाकार देशीं । एक तो नेमसि सर्वजनीं
ऐसें ब्रह्म पाहा आहे सर्व एक । न लगे तो विवेक करणें कांहीं
मिथ्या हें डंबर माया मथितार्थ । हरी हाच स्वार्थ वेगीं करीं
नामा म्हणे समर्थ बोलिला तो वेद । नाहीं भेदाभेद ब्रह्मपणीं

॥ 1607 ॥

सर्वांच्या अंतर्यामी व्यापून असलेले ब्रह्म हे सत्य असून वरवर दिसणारा पसारा हा मिथ्या आहे. हे सर्व वेदांचे मूलतत्त्व असलेल्या या तत्त्वाचे वेदांनाही पुरेसे आकलन झालेले नाही.

वेडावली वाचा वेदांची बोलता । देवा पाहूं जातां अनिर्वाच्य
अनिर्वाच्य वाचा बोलावया गेली । जिह्वा हे चिरली भूधराची
भूधराची जिह्वा झालीसे कुंठित । नामा म्हणे अंत नलगे त्याचा

॥ 383 ॥

ज्याचे वेदांना देखील आकलन झाले नाही, सहस्र जिह्वा असलेला शेषदेखील ज्याचे वर्णन करताना कुंठित झाला, त्या ब्रह्माचे आकलन करण्याचा उपाय कोणता ?

ज्ञान सत्य मुक्त शुद्ध बुद्ध युक्त । कारणरहित निरंजन
ते आम्ही देखिले चर्मचक्षु दृष्टी । उभा बाळवंटी पंढरिये
वेदां अगोचर त्यां सहस्रमुखा । तें झालें पुंडलिका लोभावर
परतल्या श्रुति म्हणती नेति नेति । आम्हां गातां गीतीं सापडलें
स्वरूपाचा निघार बोलती पुराणें । शिणलीं दुरुशनें वेवादिति
नामा म्हणे यांसी भावचि कारण । पावावया चरण विठोबाचे

॥ 390 ॥

जे वेदांना व ज्ञानचक्षूंना अगोचर, जे पुराणांना कळले नाही, दर्शनांना दिसले नाही ते पुंडलिकाच्या प्रेमाखातर पंढरीच्या बाळवंटावर उभे राहिलेले आम्ही आपल्या चर्मचक्षूंनी प्रत्यक्ष पाहिले. आम्ही त्याचे गुणगायन करू लागताच ते आम्हांला आमच्या गीतांतच सापडले. नामदेवांच्या मते केशवांचे चरण प्राप्त करण्याचे भाव हेच साधन आहे.

संसारी असावे, असोनी नसावे

ब्रह्म हे जसे सत्य आहे तसा संसार मिथ्या आहे.

मिथ्या मायाजाळ मृगजळ बाधा । लागलासे धंदा संसारिया

संसार हा क्षणभंगुर आहे हे नामदेवांनी असे पटवून दिले आहे-

जळी बुडबुडे देखतां देखतां । क्षण न लागतां दिसेनाती
तैसा हा संसार पाहतां पाहतां । अंतकाळीं हातां काय नाही
गारुड्याचा खेळ दिसे क्षणभरी । तैसा हा संसार दिसे खरा
नामा म्हणे तेथें काहीं नसे बरें । क्षणाचें हें सर्व खरे आहे ॥ 1680 ॥

संसार हा जसा क्षणभंगुर आहे तसा तो फुटक्या घटाप्रमाणे त्याज्य आहे.

फुटल्या घटाची नाही नागवणें । संसार भोगणें तेणें न्यायें
स्वप्नींची ते मात जागृतीसी सांगे । तैसा भवरोग प्रारब्धाचा
नामा म्हणे ऐसा जाणा तो संसार । वाउगा पसार पायजणा

॥ 1685 ॥

मग या संसारात मानवाचे कर्तव्य कोणते ? चौथ्यांशी लक्ष जन्म घेतल्या-
नंतर सरतेशेवटी एकदाच येणाऱ्या या मनुष्य जन्मात आत्मतत्त्वाची ओळख झाली
नाही तर तो जीव पुनः या फेऱ्यात सापडणार.

शेवटिली पाळी तेव्हा मनुष्य जन्म । चुकलीया वर्म फेरा पडे
एक जन्म ओळखी करा आत्मारामा । संसार सुगम भोगू नका
संसारी असावें असोनि नसावें । कीर्तन करावें वेळोवेळां
नामा म्हणे विठो भक्ताचिये द्वारी । घेऊनियां करी सुदर्शन

॥ 1700 ॥

संसाराचा उपभोग सुगमपणाने म्हणजे गाफीलगिरीने, आसक्तीने घेऊ
नये. संसार करावा पण त्याविषयी उदास म्हणजे अनासक्त असावे. वेळोवेळी
ईश्वरभक्ती करावी; कारण भक्ताच्या रक्षणासाठी साक्षात विठ्ठल त्याच्या
दारातच सुदर्शन चक्र घेऊन उभा आहे.

उलिसा प्रपंच परि हा लटिका । तेणें तुज व्यापका झाकियेलें
तैसियाच्या मज घालोनिया सेवा । स्वामिद्रोही देवा करिसी कैसा
मेरुच्या गळा बांधोनि मशका । पाहसी कवतुक अनाथनाथा
नामा म्हणे देवा कळली तुझी माव । माझा मी उपाव करीन आता

॥ 1150 ॥

खोट्या प्रपंचात गढून गेल्यामुळे मनुष्य ईश्वरद्रोही बनतो. परमेश्वरी
मायेवर नामदेवांना सुचलेला उपाय कोणता ?

आम्हा सापडले धर्म । करू भागवतधर्म

संसाराच्या लटकेपणावर आणि दुःखावर जो उपाय आहे तीच आपल्या
जीविताची इतिकर्तव्यता आहे आणि तेच भागवतधर्मचिही रहस्य आहे.

आम्हा सापडलें वर्म । करू भागवतधर्म
अवतार हा भेटला । बोलूं चालूं हा विसरला
अरे हा भावाचा लंपट । सांडुनि आलासे वैकुंठ
संतसंगती साधावा । धरुनि हृदयीं बांधावा
नामा म्हणे केउता जाय । आमुच्या गळां त्याचे पाय ॥ 1152 ॥

ईश्वर हा भावाचा भुकेला आहे म्हणून तो भक्तांच्या प्रेमासाठी वैकुंठ सोडून
आला आहे. संतांच्या सहवासाने त्याची प्राप्ती करावी व त्याला आपल्या अंतः-
करणात साठवून ठेवावा हेच भागवतधर्माचे रहस्य आहे.

नामदेवांनी ज्याला भागवतधर्म म्हटले तोच महाराष्ट्रातील सुप्रसिद्ध
वारकरी पंथ होय. वारकरी म्हणजे आषाढी-कार्तिकी एकादशीला आणि इतर
पर्वणीच्या प्रसंगी नित्य नियमाने पंढरपूरची यात्रा म्हणजे वारी करणारा भगवद्-
भक्त. 'पंढरीची वारी जयाचिये कुळी । त्याची पायधुळी लागो मज' आणि
'नामा म्हणे धन्य झाले ते संसारी । न संडिती वारी पंढरीची' असा वारी
करणान्यासबंधी त्यांनी आदरभाव व्यक्त केला आहे. 'वारीकर' हे पंढरीचे वीर
आहेत असे त्यांचे भक्तिभावपूर्वक वर्णन केले आहे.

आजीं महामुखें सृष्टी भरली भाग्यवंती । जालीसे विकृती पापा तापा
चालिले देखोनि वैष्णव जगजेठी । उभाविति वैकुंठें गुढीया देव
आले आले रे हरीचे डिगर । वीर वारीकर पंढरीचे
ज्याची चरण धुळी उधळे गगनपंथें । ब्रह्मादिकां तेथें जाली दाटी
एकमेकांपुढे उडविती माथें । म्हणती आम्हां ते लागो रज
भक्ती प्रेम भाव भरले ज्यांच्या अंगी । नाचती हरीरंगी नेणती काजु

हर्षे निर्भर चित्तीं आनंदें डोलती । हृदयीं कृष्णमूर्ती भेटों आली
 कोंदले हरिरूप देखती विश्वावर । सुटले पाझर नयनकमळीं
 गुडिया रोमांकुरी सात्त्विके दाटले । गर्जंती विठुलें नामघोष
 मोरपिसा कुंचे भाट गरुडटके । भार ते नेटके मिरविताती
 तेथें केशवाचे नामें तनु हे तुळिका केली ।
 पायघडी घातली हरिच्या दासा ॥ 899 ॥

नामदेवाने आपल्या शरीराची तुळिका म्हणजे गादी करावी आणि भक्तांपुढे
 पायघड्या घालाव्या असा नामदेवांचा वारीकराविषयीचा जिन्हाळा आहे. संतांचा
 आणि वैष्णवांचा महिमा वर्णिताना नामदेवांच्या प्रतिभेला वारंवार बहर येत
 असतो. 'संतांचा महिमा कोण जाणे सीमा । सीणला हा ब्रह्मा बोलवेना' असे
 एकदा म्हणतात तर

ध्वजा कुंचे गरुडटके । वैष्णव चालले नेटके
 आले वैष्णवांचे दळ । भेणे पळे कळिकाळ ॥ 900 ॥

असे त्यांच्या वारीचे वर्णन करतात.

वारीकर म्हणजेच वैष्णव. वैष्णव होण्याचा उपाय कोणता तो नामदेवांच्या
 शब्दांतच ऐकावा—

वेदाध्ययन करिसी तरी वैदिकचि होसी
 परि वैष्णव न होसी अरे जना ।
 पुराण सांगसी तरी पुराणिकचि होसी
 परि वैष्णव न होसी अरे जना ।
 गायन करिसी तरी गुणजन होसी
 परि वैष्णव न होसी अरे जना ।
 कर्म आचरसी तरी कर्मठचि होसी
 परि वैष्णव न होसी अरे जना ।
 यज्ञ करिसी तरी याज्ञिकचि होसी
 परि वैष्णव न होसी अरे जना ।
 तीर्थ करिसी तरी कापडीच होसी
 परि वैष्णव न होसी अरे जना ।
 नामा म्हणे नाम केशवाचे घेसी
 तरीच वैष्णव होसी अरे जना ॥ 1565 ॥

अर्थात नामस्मरण हा वैष्णवाचा स्थायीभाव आहे.

वैष्णवाचे घरी मांडिला पाहुणे । नामाचा ओगर मांडियेला
 घ्यारे ताटभरी जेवा पोटभरी । आनंदगजरीं रामनाम
 होईल पाइरव दुर्जना न सांगावे । एकांतीं सेवावें नामा म्हणे
 ॥ 906 ॥

वैष्णवांच्या घरचा अतिथिसत्कार हा नामरूपी अशाच्या मेजवानीनेच
 होणार. पण हे नामसेवन एकांतात करावे. दुर्जनाचे अपशकुनी पाऊल तेथे
 पडल्यास त्याचा पायरव होईल, त्याची नजर लागेल.

सुख सांगावें संतांपुढें । जेणें सगें सुख वाढे
 आणिक न करावे शहाणे । प्रेम दिठावेल तेणें
 नामा म्हणे त्यांचे संगती । चित्ता आपेंआप येईल निवृत्ती ॥ 932 ॥

अशाच अर्थाचे उद्गार त्यांनी इतरत्रही जागोजाग काढले आहेत.

नामदेवकृत नाममाहात्म्य

नामदेवांच्या तत्त्वज्ञानाचा गाभा म्हणजे नामस्मरण होय. नामाचे माहात्म्य
 नामदेवांनी जितक्या प्रकारे गायले आहे तितके कोणत्याही संताने गायले नसेल.
 या विषयावर नामदेवांचे सुमारे दोनशे अभंग असून त्यांत त्यांनी नामाची महती
 सांगोपांग वर्णिली आहे.

नामाचा महिमा नेणेचि पै ब्रह्मा । म्हणोनिया कर्मा अनुसरला
 नाम हेंचो कर्म नाम हेंचो धर्म । केशव हें वर्म सांगितलें
 नाम शुद्ध स्नान नाम शुद्ध संध्या । नामावीण वेद आणिक नाही
 नाम होय गति होय मुक्ती । नामयाचे चित्तीं रामनाम ॥ 701 ॥

नाममाहात्म्याला नामदेवांनी नामवेद असा यथार्थ शब्द वापरला असून नाम हे
 ईश्वराचे सर्वस्व आहे असे प्रतिपादन केले आहे.

नाम तेंचि रूप रूप तेंचि नाम । नामरूपा भिन्न नाहीं नाहीं
 आकारला देव नामरूपा आला । म्हणोनि स्थापिला नामवेदीं
 नामापरता मंत्र नाही हो आणिक । सांगती ते मूर्ख ज्ञानहीन
 नाम म्हणे नाम केशव केवळ । जाणती प्रेमळ भक्त भले ॥ 747 ॥

केवळ एका रामनामाने काय काय घडून येऊ शकते हे सांगताना नामदेव
 म्हणतात —

हुडबडलीं पातकें । घेतां रामनाम एके
 नाम घेतां तत्क्षणीं । चित्रगुप्तें सांडिली लेखणी

वेऊनि पूजेचा संभार । ब्रह्मा येतसे समोर
नामा म्हणे जरी हें लटकें । तरी छेदावें मस्तक ॥ 708 ॥

निरनिराळे दृष्टान्त देऊन रामनामाशिवाय असलेले गाणे आणि पढणे कसे त्याज्य
आहे याविषयी नामदेवांचे म्हणणे असे—

धिग्धिग् तो ग्राम धिग्धिग् तो आश्रम । संतसमागम जेथें नाही
धिग्धिग् ते संपत्ती धिग्धिग् ते संतती । भजन सर्वाभूती नाही जेथें
धिग् तो आचार धिग् तो विचार । वाचे सर्वेश्वर नाही जेथें
धिग् तो वक्ता धिग् तो श्रोता । पांडुरंग कथा जेथें नाही
धिग् ते गाणें धिग् ते पढणें । रामनाम गाणें जेथें नाही
नामा म्हणे धिग् धिग् त्यांचें जिणें । एका नारायणें वाचुनिया ॥ 772 ॥

नाममाहात्म्य इतके थोर आहे की त्याची निंदा करून त्याला हास्यास्पद ठर-
विणाऱ्यांना नामदेवांनी तुच्छ लेखिले आहे—

गाणें गाती रे सुगड । तया हांसती दुघड
नाम गोड नाम गोड । होय जन्माचा निवाड
हांसे त्यासी हासूं द्यावें । गात आपण असावें
नामा म्हणे जे हांसती । त्यांची कुळे नरका जाती ॥ 789 ॥

नामस्मरणासाठी काळवेळ नाही. प्रपंच दुःखाने भरलेला असला तरी नामस्मरणा-
मुळे त्यातील दुःखाचा नाश होतो.

प्रसन्न वदन सदा वेळ आहे । करिशी उपाय कर्म जाड ?
मंत्रांचा पै मंत्र बीज नाम हरीचे । तेंचि हें शिवाचें रामनाम
तुटले भवकंद जासील निजपंथें । झणीं तूं दुश्चित्ते करिशी चित्त
नामा म्हणे भजन सर्व हरिचे करी । होईल बोहरी प्रपंचाची

॥ 832 ॥

नामाचे माहात्म्य एवढे थोर आहे की ते आत्मज्ञानाचेही साधन आहे. ते
द्वैत आणि द्वैत या दोहोंच्या पलीकडे आणि स्वयंभू आहे. किंबहुना नाम म्हणजे
अंतर्दामीचे परब्रह्म.

ज्ञान, ध्यान, जप, तप साधन । तें नाम प्रत्ययातें नये कोणा ?
गुरुपदीं जावें आधीं हो शरण । मी हें माझें ओळखून घ्यावें नाम
तयातें तें मूल पाहोनियां त्यातें । मिळवावें द्वैत अद्वैती तें
द्वैताद्वैतातीत तें स्वयंभू संचलें । तेंचि नाम आलें त्रिभुवनीं
नामदेव म्हणे परब्रह्म तें नाम । द्वैत क्रियाकर्म नाही तेथें ॥ 885 ॥

नामदेवांना नाम एवढें प्रिय आहे की आपल्या वाणीने नामस्मरण करणाऱ्या
भाग्यवान संतांना किकरवृत्तीने ते शरण जातात.

अवघे ते दैवाचे विठ्ठल म्हणती वाचें । अवघें कुळ त्यांचें पुण्यवंत
अवघेचि संसारी जाणावे ते धन्य । ज्याचे प्रेम पूर्ण पांडुरंगी
अवघा विठ्ठल भोगिती दिनराती । वोळगे किकरवृत्ती नामा त्यातें

॥ 889 ॥

नामदेवांनी नामाचे माहात्म्य इतक्या परोपरीने वर्णन केले आहे की त्यांना
नाम हे भागवतधर्माचे मूळपीठ वाटते. नामस्मरण करणाऱ्या पुण्यवंतांच्या बाबती-
तील त्यांची ही किकरवृत्ती लक्षात घेऊनच जणू काही संत बहिणाबाईंनी
भागवतधर्मरूपी देवाल्याचा नामा हा किकर आहे असे उद्गार काढले असावे.

न पडावे वेद नको शास्त्रबोध । नामाचे प्रबंध पाठ करा
नव्हे ब्रह्मज्ञान न होय वैराग्य । साधा भक्तिभाग्य संतसंगे
येर क्रियाकर्म करितां हो कली- । माजि कोण बळी तरले सांगा
नामा म्हणे मज सांगितलें संती । यापरती विश्रांती आणिक नाही

॥ 1761 ॥

याप्रमाणे संतांच्या प्रेरणेनुसार नामदेवांनी अव्याहत नामप्रबंधांचे पठण करण्याचा
संदेश दिला आहे.

उपदेशपर अभंग

मन हे चंचल आहे, चपल आहे, संकल्पविकल्पात्मक आहे, लंपट आहे,
त्याची स्वाभाविक प्रवृत्ती परधन-परकामिनीकडे, पापाकडे. म्हणून मनाची
सत्प्रवृत्ती वाढविण्यासाठी नामदेवांनी मनाला विविध प्रकारचा उपदेश केला
आहे. या विषयावर नामदेवांचे सुमारे पंचवीस अभंग असून ते त्यांच्या अंतर्मुख
तत्त्वचिंतनाचे द्योतक आहेत.

एकक्षण मना बैसोनि एकांती । विचारीं विश्रांती कोठें आहे
लक्ष चौऱ्यांशीच्या करिता येरझारा । शिणलासी गव्हारा वेळोवेळां
दुर्लक्ष आयुष्य मनुष्यदेहींचें । जातसे मोलाचें वायावीण
खापराचे साठीं सांडला परीस । गहिवरें फुटतें हृदय माझे
नामा म्हणे तुज येतो काकुळती । सोडीं रे संगती वासनेची ॥ 1788 ॥

वासनेची संगती सोडावयाची असल्यास संतसंग हाच एक उपाय आहे.
मनाने ज्या गोष्टीचा ध्यास घेतला तिचेच रूप मन घेत असते.

‘पृथ्वी ध्यासी तरी पृथ्वीची होसी । केशव न होसी अरे मना ’ म्हणून पृथ्वी, आप, वायु, आकाश यांचे ध्यान करण्याऐवजी ‘नामा म्हणे जरी केशवासी ध्यासी । तरी केशवचि होसी अरे मना ’ (1403) असे मनाला पटवून दिले आहे.

नामदेवांनी मनाला जसा उपदेश केला आहे तसा तो सांसारिकांना, मुमुक्षूंना आणि खलदुर्जनंनाही उद्देशून केलेला आहे. त्यांच्या उपदेशातील मुख्य विषय चित्तशुद्धी, संगअसंग, ईश्वरभक्ती हा असून त्यांच्या उपदेशाचा गाभा म्हणजे सर्वप्रकारच्या सत्प्रवृत्तीविषयी सद्भाव आणि प्रेम हे स्वयंस्फूर्त असते, ते उसने आणता येत नाही, त्याचे सोंग करता येत नाही.

चंद्रसूर्यादि बिंब लिहिताती सांग । परि प्रकाशाचे अंग लिहितां नये
सन्याशाचीं सोंगें आणताती सांग । परि वैराग्याचें अंग आणितां नये
नामा म्हणे कीर्तन करिताती सांग । परि प्रेमाचें तें अंग आणितां नये

॥ 1582 ॥

भक्ती हेच मानवी जीविताचे प्राप्तव्य आहे. तिचे माहात्म्य नामदेव वर्णित—

भक्तीविण मोक्ष नाही हा सिद्धान्त । वेद बोले हात उभारोनि
तरी तेचि ज्ञान जाणाया लागुनी । संतां वोळगोनि वश्य कीजे
प्रपंच हा खोटा शास्त्रें निवडिला । पाहिजे साक्षीला सद्गुरु तो
नामा म्हणे सेवा घडावी संतांची । ध्यावी कृपा त्याची, तेचि ज्ञान

॥ 1702 ॥

भक्तियोगाचे वर्म विशद करताना त्यांनी एका अभंगात असे म्हटले आहे—

बोलवरी बोलती । श्रुति वाखाणित
हरि पाविजे ती गति । वेगळी असे
तुज न पवेगा तें स्वप्न । हरिशब्द एकचि ब्रह्म
पाविजे तें वर्म । वेगळें असे
एक जाणीव खटपट । करिती ते सैराटा
हरि पाविजे ती वाट । वेगळी असे
एक आहोत तार्किक । चार्वाकादि वादक
हरि तें सुख । वेगळें असे
एक चातुर्यवक्ते । व्युत्पन्न कवित्वें ।

संत रंजविते । लोकाचारी
जिही तुज जाणितले । तिहीं मौन धरिले

नामा म्हणे ते पावले । भक्तियोगें ॥ 1775 ॥

नामदेवांची समाजाभिमुखता

नामदेवांच्या काळात जातिभेद, व्रतवैकल्ये, तीर्थक्षेत्रे आणि दैवते यांचे बंड माजलेले होते. परंतु नामदेवांनी जातिभेदाचा, तत्कालीन कर्मठपणाचा आणि पाखंडाचा निषेध केला असून चित्त शुद्ध नसताना केलेले तीर्थाटन कसे व्यर्थ आहे आणि शुद्ध देवतांना बळी देऊन दगडांच्या आणि धातूंच्या प्रतीकांची पूजा करणे कसे त्याज्य आहे हेही अनेक प्रसंगी विशद केले आहे.

नामदेवांनी आपल्या शिषी जातीचा उल्लेख करून जातीपेक्षा भक्ती श्रेष्ठ आहे असे प्रतिपादन केले आहे.

परिसासी लोह लागती ते कनकची होती

तयामागिले गति बोलों नये ।

आड ओहोळ वाहती ते गंगेसि मिळती

तयामागिले ते गति बोलों नये ।

नामा मध्यम जाति परिस प्रेमळ भक्ती

तयामागिले ते भक्ती बोलों नये ॥ 973 ॥

जातीवरून माणसाची पारख करू नये, या संदर्भात त्यांनी आणखीही एक दृष्टान्त दिला आहे—

कुश्चळ भूमिवरी उगवली तुळसी । अपवित्र तियेसी म्हणों नये
काकविष्टेमाजि जन्मे तो पिंपळ । तया अमंगळ म्हणों नये
दासिचिया पुत्रा राज्यपद आलें । उपमा मागील देऊं नये
नामा म्हणे तैसा जातीचा मी शिषी । उपमा जातीची देऊं नये

॥ 975 ॥

केवळ सवर्णांतील जातीविषयीच नव्हे तर अवर्ण आणि अस्पृश्य समजल्या गेलेल्या चोखामेळघासारख्या समकालीन संतांविषयी नामदेवांची जी वागणूक आहे तीवरून त्यांचा व्यापक आणि मानवतावादी दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. चोखामेळघाचा शिष्य बंकांमहार याने एका अभंगात असे म्हटले आहे—

नामदेवें हात चोखियाचे शिरी । विठ्ठल ती अक्षरीं उपदेशिले

बका म्हणे माझा चोखा गुरुमाऊली । तयाचे पाऊलीं लोटांगण ॥

नामदेवांनी अस्पृश्य असलेल्या चोखोबांच्या बोक्यावर हात ठेवून त्याला उपदेश केला. एवढेच नव्हे तर, मंगळवेढे येथे अंगावर भित पडून चोखोबा मृत झाले त्यावेळी त्यांच्या अस्थी नामदेवांनी पारखून आणल्या आणि पंढरपुरास महाद्वारा-समोर त्यांची स्थापना केली. नामदेवांच्या कर्तृत्वातील ही एक अलौकिक घटना मानली पाहिजे.

तीर्थांशेनाचे माहात्म्य नामदेवांच्या काळात किती असले पाहिजे याचे त्यांच्या अभंगातून ठिकठिकाणी प्रत्यंतर येते. समकालीन संतांबरोबर स्वतः नामदेवांनीच तीर्थावळी केल्याचे प्रसिद्ध आहे. तरी पण मन निर्मल नसता केलेले तीर्थाटन कसे व्यर्थ आहे याबद्दल त्यांनी कडक उद्गार काढले आहेत —

काय करुनि तीर्थाटणें । मन भरिलें अवगुणें ?
काय करावें तें तप । चित्तीं नाहीं अनुताप
मन संकल्पाचीं पापें । न जाती तीर्थाचेनि बापें
नामा म्हणे सर्व सोपें । पाप जाय अनुतापें ॥ 1586 ॥

हीच गोष्ट एकदोन चपखल दृष्टान्त देऊन त्यांनी अधिक स्पष्ट केली आहे —

कडू वृंदावन साखरें घोलिलें । तरीं काय गेलें कडूपण ?
तैसा तो अधम करी तीर्थाटण । नोहे त्याचें मन निर्मळत्व
बचनाग रवा दुग्धीं शिजविला । तरी काय गेला त्याचा गुण ?
नामा म्हणे संत सज्जन संगती । ऐशासही गती काळांतरीं ॥ 1572 ॥

अर्थात नामदेवांच्या मते तीर्थाचे पै तीर्थ नाम हे समर्थ असून 'तपें दानें व्रतें यज्ञाचिया कोडीं । तुकितां जालीं थोकडीं हरिनामें' (724) हे स्पष्टच आहे.

तीर्थाटणाप्रमाणेच त्यांच्या काळी निरनिराळ्या दैवतांचे व त्यांच्या व्यापारांचे जे बंड माजले होते त्याचाही नामदेव निषेध करितात —

खाटिकाप्रमाणें करिती व्यापार । मनीं निरंतर धरोनियां
दुष्ट दुराचारी दुर्बल घातकी । परम नाशकी पापिष्ट तो ॥ 1610 ॥

नामदेव हे विठोबाचे अनन्य भक्त असल्यामुळे 'या विठोबापरते आन दैवत म्हणती । ते शब्द नायकवती कानीं माझ्या' (1614) असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे.

नामदेवांच्या संपूर्ण रचनेवरून आणि विशेषतः त्यांच्या रूपकात्मक आणि आत्मचरित्रात्मक अभंगावरून त्यांना भोवतालच्या समाजाकडे अत्यंत जागरूकतेने पाहिलेले दिसते. त्यांची भूमिका आत्मनिष्ठ अशा साधकाची आणि भक्ताची असली तरी ती सर्वस्वी समाजाभिमुख होती याबद्दल शंका उरत नाही.

नामदेवांना केवळ स्वोद्धाराची तळमळ लागलेली नव्हती; त्यांनी आपल्या कितीतरी अभंगांत आपणांसारख्या ईश्वरभक्तांचा सामुदायिक रीतीने उल्लेख केला आहे आणि त्यांच्या सुखात आपले सुख पाहिले आहे. आम्हा भक्तांच्या ठिकाणी बहात्तर खोडी असल्या तरी आम्हांला यमाचे देखील भय नाही हे सांगताना नामदेव म्हणतात —

प्रीति नाहीं रायें वज्रियेली कांता । परि तिची सत्ता जगावरी
तैसे दंभघारी आम्ही तुझे भक्त । घालूं यमदूत पायातळीं
रायाचा तो पुत्र अपराधी देखा । तो काय आणि का दंडवेल ?
बहात्तर खोडी देवगण कंठी । आम्हां जगजेठी नामा म्हणे

॥ 2041 ॥ (गाथापंचक)

नामदेव स्वतः कीर्तनाच्या रंगात नाचले, जगात त्यांनी ज्ञानदीप लावला, त्यांना भागवतधर्मचे वर्म सापडले, 'हरिदासासाठी होसी तूं आगळा । प्रेमाचा पुतळा नामदेव' असे असले तरी 'ज्ञानदेव म्हणे तू विठोबा लडिवाळ । नामया तूं कृपाळू आम्हावरी' ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. नामदेवाविषयी ज्ञानदेवांनी असे उद्गार काढावे हे यथार्थच आहे. संतमंडळी आणि हरीचे दास यांच्या कल्याणाविषयी नामदेवांची दृष्टी कशी कळवळ्याची आहे ते त्यांच्याच संस्मरणीय शब्दांनी एकाचे —

आकल्प आयुष्य व्हावें तयां कुळा । माझिया सकळां हरिच्या दासां
कल्पनेची बाधा न हो कोणे काळीं । हे संतमंडळी सुखी असो
अहंकाराचा वारा न लागो राजसा । माझ्या विष्णुदासा भाविकांसी
नामा म्हणे तया असावें कल्याण । ज्या मुखीं निघान पादुरंग ॥ 939 ॥

प्रकरण 3

कवित्व आणि व्यक्तिमत्त्व

कवित्वापरीस कवित्व आगळें पें आहे । परि ते न कळे सोय नामयाची
दुधावरील साय ते मी वाणूं काय । तैसें गाणें गाय नामदेव ॥

—परसा भागवत

‘इये मराठिचिये नगरीं । ब्रह्मविद्येचा सुकाळू करी’ हे ज्ञानदेवांचे ध्येय होते. पण केवळ मराठीच्या नगरीमध्येच नव्हे तर तिच्या बाहेरही ब्रह्मविद्या पोहचवून तिचा विस्तार करण्याचे कार्य मराठी संतांपैकी एवढ्या मोठ्या प्रमाणात केवळ नामदेवांनीच केले असे म्हणणे वस्तुस्थितीला धरून होईल. ‘वाचे बरवें कवित्व । कवित्वीं बरवें रसिकत्व । रसिकत्वींही परतत्त्व - । स्पर्शुं जैसा’ अशा प्रकारे ज्ञानेश्वरांच्या क्रांतदर्शी प्रतिमेला परतत्त्वाचा स्पर्श झाला होता, यात शंका नाही. पण—

दिसो परतत्त्व डोळां । पाहो सुखाचा सोहळा

रिघो महाबोधसुकाळा- । माजी विश्व ॥ ज्ञा. 13-173

अशी ज्ञानदेवांनी जी अपेक्षा केली होती ती नामदेवांनी पुरी करून दाखविली. नामदेवांच्या कवितेला परतत्त्वाचा भूतिमंत साक्षात्कार झाला होता. पंढरपूरच्या मंदिरात विटेवर उभे राहिलेले हे परतत्त्व त्यांनी आपल्या डोळ्यांनी प्रत्यक्ष पाहिलेले होते. त्यांच्या दर्शनाचा सुखाचा सोहळा अनुभवला होता. त्यामुळे संपूर्ण विश्वाला महाबोधाच्या सुकाळात प्रवेश करून देण्याचे कार्य त्यांच्याकडून घडले.

‘शांताचेया घरां अद्भुता आला पाहुणेरा ।’ ही ज्ञानेश्वरीची स्थिती आहे. पण स्वतः ज्ञानेश्वरांच्याच शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे ‘नामयाचे बोलणे नव्हे रे कवित्व । हा रस अद्भुत निरुपम’. नामदेवांच्या वाणीत केवळ अद्भुतरस

ओतप्रोत भरून राहिला आहे, एवढेच नव्हे तर ज्ञानेश्वरीत आणि ज्ञानदेवांच्या अभंगांत ज्या भक्तिरसाचा साठा भरून ठेवला होता तो आता नामदेवांच्या अभंग-सरितेच्या दोन्ही पात्रांतून ओसंडून वाहात आहे. शांत, अद्भुत आणि करुण या रसांनी भिजून चिब झालेली नामदेवांची कविता भक्तिरसाने अक्षरशः न्हाऊन निघाली आहे.

ज्ञान आणि नाम

गंगा आणि यमुना या दोन नद्या समांतर रीतीने वाहात सरतेशेवटी प्रयागजवळ एकमेकीत मिसळून जातात, त्याप्रमाणे ज्ञानेश्वरांची ज्ञानभक्ती आणि नामदेवांची नामभक्ती यांच्या परस्पर एकरूपतेने मराठी काव्यसरिता पावन झाली आहे. वास्तविक पाहता ज्ञान आणि नाम हे एकत्र आले म्हणजे तेथे दुजाभाव राहात नाही. त्याप्रमाणे ‘नामयाचे भेटी ज्ञानदेव आले । लोटांगण घातले नामयाने’ आणि ‘तो तूं आम्हा सन्मुख उभा केला । चरणासी लागला ज्ञानदेव’ अशी त्यांची परस्पर आदराची भावना होती. आपापल्या प्रतिभावैशिष्ट्याने चमकणाऱ्या सारख्याच योग्यतेच्या या दोन श्रेष्ठ कवींमध्ये विकल्प आणून कधी-कधी भेदबुद्धीची तुला केली जाते आणि ‘श्लेषाचे कांटाळे’ घातले जाते हे सर्वथैव अनुचित होय. ज्ञानदेवांपासून नामदेवांनी जे काही ऋण घेतले त्याचा त्यांनी अनेक अभंगांत मुक्तकंठात उच्चार केलेला आहे. त्यांपैकी सुप्रसिद्ध अभंग हा—

ज्ञानराज माझी योग्यांचि माउली । जेणे निगमवल्ली प्रगट केली
गीता अलंकार नाम ज्ञानेश्वरी । ब्रह्मानंदलहरी प्रगट केली
अध्यात्मविद्येचे लाविलेसे रोप । चैतन्याचा दीप उजळिला
छपत्र भाषेचा केलासे गौरव । भवार्णवीं नाव उभारली
श्रवणाचे मिषे बैसावे येऊनि । साध्राज्यभुवनीं सुखी नांदे
नामा म्हणे ग्रंथ श्रेष्ठ ज्ञानदेवी । एक तरी ओवी अनुभवावी

॥ 699 ॥ (गाथापंचक)

या अभंगात नामदेवांनी भगवद्गीतेविषयी आणि ज्ञानेश्वरीविषयी जी अभिज्ञता दाखविली आहे ती त्यांच्या डोळसपणाची साक्ष देते.

दुसऱ्या एका अभंगात नामदेव म्हणतात—

ज्ञानदेव पाहता डोळां । नामदेवा हर्ष झाला
घट्ट धरियेले पाय । तूं तो झाला सद्गुरुराय
नको करूं रे अव्हेर । मज धरूं नको दूर
सदा आठवत मना । तुझ्या भक्तीच्या कल्पना ॥ 264 ॥

भास्तबिक पाहता भक्तिपर अभंगरचनेच्या प्रसंगी आपणांस ज्ञानेश्वराच्या भक्तीच्या कल्पना नेहमी आठवत असतात आणि आपले ते सद्गुरुराय आहेत असे नामदेवांनी विनयाने म्हटले आहे. कारण ज्ञानदेवांनी यांच्या विषयी पंढरीरायाचा तू प्रेमभांडारी आहेस. भक्तभागवत बहुसाल ऐकले, बहु होऊन गेले होतील पुढे, परंतु नामदेव हा केवळ प्रेमाचा पुतळा आहे, अंतरंगातला भक्त आहे, अशा प्रकारचे प्रशंसोद्गार काढले आहेत. ते लक्षात घेतले तर त्यांवरून नामदेवांच्या कर्तृत्वाचे यथार्थ मूल्यमापन होते.

चंद्रभागेतीरी आयकिल्या गोष्टी

नामदेवांना कवित्वरचनेची स्फूर्ती कशी झाली यासंबंधी त्यांनी आपल्या एका चरित्रपर अभंगात असा निर्देश केला आहे—

चंद्रभागेतीरीं आयकिल्या गोष्टी । वाल्मीके शतकोटी ग्रंथ केला
माझिया चित्तासि फार झाले क्लेश । वृथा म्यां आयुष्य गमाविलें
जाऊनि राउळा विठोसी विनविलें । वाल्मीकानें केलें रामायण
असेन मी खरा तुझा भक्त देवा । सिद्धीस हा न्यावा पण माझा
शतकोटी तुझे करीन अभंग । म्हणे पांडुरंग ऐक नाम्या
तयेवेळीं होती आयुष्याची वृद्धि । आतांचि अवधि थोडी असे
नामा म्हणे जरी न होतां संपूर्ण । जिह्वा उतरीन तुजपुढें ॥ 1127 ॥

नामदेवांची ही भीष्मप्रतिज्ञा ऐकून प्रत्यक्ष पांडुरंगाने हाती वह्या बांधून अभंग लिहिले, असे एका अभंगात म्हटले आहे. शतकोटी अभंगरचना याचा अर्थ 'शतकोटी उर्फ शीघ्रकवित्व' असा आचार्य विनोबा भावे यांनी केला आहे.

आपणाला हरिकृपेमुळे अभंगवृत्तलक्षणाचे स्वप्न पडले आणि आपले गुरू विसोबा खेचर यांनी प्रेमाने आज्ञा केली, असे नामदेव म्हणतात. या उद्गारावरून त्यांनी जी अभंगरचना रूढ केली तिचे वृत्तलक्षण त्यांना ज्ञात होते हे स्पष्टपणे कळते—

अभंगाची कळा नाही मी नेणत । त्वरा केली प्रीत केशीराजें
अक्षरांची संख्या बोलिले उदंड । मेरु सुप्रचंड शर आदी
सहा साडेतीन चरण जाणावे । अक्षरे मोजावीं चौक चारी
पहिल्यापासोनी तिसऱ्यापर्यंत । अठरा गणित मोज आलें
चौकचारी आधीं बोलिला मातृका । बावीसावी संख्या शेवटील
दीड चरणाचे दीर्घ ते अक्षर । मुमुक्षु विचार बोध केला
नामा म्हणे मज स्वप्न दिलें हरी । प्रीतीने खेचरी आज्ञा केली

॥ 1129 ॥

व्युत्पत्तीची व्यर्थता

नामदेवांनी आपणाला अभंगाची कळा येत नाही असे म्हटले असले तरी त्यांना जसे भागवतधर्माचे वर्म कळले होते तसे अभंगवाणीचेही मर्म समजले होते. दुसऱ्या एका ठिकाणी, 'मला कलावंताच्या कलाकुसरी कळत नाहीत' असे म्हणून त्यांनी 'प्रेमाचे भरते अंगात भरले असताना त्या छंदावर मी नाचतो आणि रंगून जातो' असे उद्गार काढले आहेत (1777). दुसऱ्या अभंगात ते म्हणतात—

प्रेमपिसे भरलें अंगी । गीतसंगें नाचों रंगी
कोणे वेळें काय गाणें । हें तो भगवंता मी नेणे
बारा वाजे भलतयां । तैसी माझी रंगच्छाया
टाळ मृदंग दक्षिणेकडे । आम्ही मात्र पश्चिमेकडे
बोले बालक बोबडें । तरी तें जननीये आवडे
नामा म्हणे गा केशवा । जन्मोजन्मीं देई सेवा ॥ 1242 ॥

ईश्वराच्या प्राप्तीसाठी त्याचे वेड लागले पाहिजे. त्यासाठी पदीक विद्वत्तेची उलथापालथ करावी लागत नाही किंवा ग्रंथांच्या चळथा उचलाव्या लागत नाहीत. 'सर्वत्री समान भूतदया' बाळगून ईश्वराची भावयुक्त भक्ती केली की पुरे, याचीही नामदेवांना पुरेपूर जाणीव आहे.

न लगती कथा व्युत्पत्ति उलथी । वाउग्या चळथा ग्रंथांचिया
हरि हरि भजन जनीं जनार्दन । सर्वत्री समान भूतदया
भावेचि भजावें हरीतें पूजावें । नित्य हें सेवावें रामनाम
नामा म्हणे गोड नको तें हें वाड । विठुलाचें वेड इतुकें पुरे ॥ 792 ॥

इतकेच काय, पण भक्तीवाचून शब्दज्ञान हे सर्व व्यर्थ आहे. 'नाही ज्याचे चित्ती भक्ती । जळी तयाची व्युत्पत्ती (1745) असेही त्यांनी स्पष्ट केले आहे. 'व्यर्थ या व्युत्पत्ति लावितोसी श्रुति । विषयांची तृप्ति काय चाड' (1613) अशा प्रकारे त्यांनी व्युत्पत्तीची अर्थात पुस्तकी ज्ञानाची व्यर्थता सांगितली आहे.

अरुण साबडें नेणे कांहीं वेडें । जन्मोनि साकडें केलें तुज
जाणसी तें करीं कृपाळू बा हरी । लाज सर्वांपरी आहे तुज
कीर्ति म्यां ऐकिली बहुतांच्या मुखीं । केली बहु स्तुति शरणागतें
नामा म्हणे मज मोकलिसी झणीं । अनाथ म्हणोनि शरण आलों

॥ 1330 ॥

मी भोळाभाबडा आहे. मला काही उमजत नाही. मी जन्मून तुला संकटात घातले आहे. पण पुष्कळांच्या तोंडून मी तुझी कीर्ती ऐकली आहे. तूच माझा उद्धार

करशील म्हणून तुला शरण आलो आहे. अर्थात व्युत्पत्तीची व्यर्थता प्रतिपादन करीत असता त्यांनी पारंपरिक पद्धतीने शास्त्राध्ययन केलेले नसले तरी अभंग-निर्मितीचे रहस्य त्यांनी जाणले होते हे उघड दिसते.

करितां वेदाध्ययन ज्योतिष । नामाचा तो लेश नये हातां
बहुत व्युत्पत्ति पुराण । व्यर्थ तें स्मरण नाम नव्हे ॥ 884 ॥

अशा प्रकारे व्युत्पत्ती व्यर्थ आहे असे सांगितले असले तरी आपल्या साधकावस्थेत नामदेवांनी आपली जिज्ञासा जागृत ठेवली होती. कोणत्याही श्रेष्ठ ज्ञानाचा उगम जिज्ञासातृप्तीसाठी अंगीकारलेल्या पृच्छावृत्तीतूनच होतो. आणि व्युत्पत्ती व्यर्थ आहे हे देखील पृच्छावृत्ती अंगी बाणल्याशिवाय कळू शकत नाही.

नामदेवांच्या काव्यामागील प्रेरणा

ही पृच्छावृत्ती नामदेवांच्या ठिकाणी कशी सतेज होती व त्यांच्या कवित्वरचनेचा उगम कोणत्या प्रेरणेतून झाला आहे हे कळण्यासाठी त्यांचे पुढील उद्गार ऐकावे—

तत्त्व पुसायाला गेलों वेदज्ञांसी । तंव भरले त्यापासीं विधिनिषेध
तया समाधान नुपजे कोणें काळीं । अहंकार बळि झाला तेथें
म्हणोनि तुझें नाम धरिलें सर्वभावे । उचित करावें पांडुरंगा
स्वरूप पुसावया गेलों शास्त्रज्ञांसी । तंव भरले त्यापाशीं भेदाभेद
एकाएकाच्या न मिळती मतांसी । भ्रांत गर्वराशी भुलले सदा
पुराणिकांसी पुसूं स्वरूपाची स्थिति । तंव त्यासी विश्रंती नाही कोठें
विषयीं ठेवुनि मन सांगति ब्रह्मज्ञान । तेणें समाधान नुपजे कदा
हरिदासांसी पुसूं भक्तीचा उपाय । तंव त्यापाशीं नाही भाव कोठें
वाचेनें सांगती नामाचा बडिवार । विषयीं पडिभर कदाकाळीं
ऐसें विचारितां बहुत भागलों । म्हणोनि शरण आलों पांडुरंगा
भयाभीत झालों संसार करितां । नामा म्हणे आतां तारी मज

॥ 1336 ॥

वेदज्ञानी विधिनिषेधाच्या गोष्टी करतात, शास्त्रज्ञांचे आपापसात मतभेद असतात, पुराणज्ञ विषयात रमलेले असल्यामुळे स्वतःच अस्वस्थ असतात, हरिदासांजवळ भक्तिभाव नाही, असा सर्वत्र अनुभव आल्यामुळे सरतेशेवटी विचार कुंठित होऊन थकून गेलो आणि तुझ्या आश्रयाला आलो, असे नामदेव म्हणतात.

कोणत्याही प्रकारचा अहंकार, द्वैतभाव, विषयवासना, असमाधान मनात न ठेवता ईश्वराला अनन्यभावाने शरण जाणे ही नामदेवांच्या कवित्वामागील

प्रमुख प्रेरणा आहे. आपल्या या वासनारहित कवित्वप्रेरणेबद्दल नामदेवांच्या मनात नितांत आत्मविश्वास आहे व आजवर ज्या भक्तांनी आपला उद्धार करून घेतला त्यापेक्षा आपली स्थिती वेगळी आहे याचीही त्यांना जाणीव आहे.

आम्हीं शरणागतीं सांडिली वासना । ते त्वां नारायणा अंगिकारिली
म्हणोनि प्रसन्न व्हावया आमुतें । बोसरत्या चित्तें चालविसी
अज्ञान बाळक ठकविला धुरू । तैसा मी अधिरू नव्हे जाण
लंकापती केला तुवां बिभीषण । झालासी उत्तीर्ण वाचाश्रुणें
उपमन्यें घेतला दुधाचाची छंद । तैसा बुद्धिमंद नव्हे जाण
नामा म्हणे तैसा नव्हे मी अज्ञान । माग तुज देईन शरीर अवघें

॥ 1345 ॥

भक्त ध्रुव, बिभीषण, उपमन्यु हे वासनेत गुरफटलेले असल्यामुळे तुझ्याकडून ठकविले गेले. ध्रुव हा अढळपदासाठी अधीर झाला होता, बिभीषणाला लंकेचे राज्य हवे होते आणि उपमन्युने दुधासाठी हट्ट धरला होता. त्यांच्यासारखी माझी काम्य भक्ती नाही. त्यांच्यासारखा मी अधीर, अज्ञानी आणि बुद्धिमंद नाही. मी कोणतीही वासना धरून तुझे गुणगायन करीत नाही. मी माझे सर्वस्व तुला मनात द्यावयाला सिद्ध आहे. तुला शरण आलेल्या आम्ही आमची सर्व वासना सोडली, पण तिचा अंगीकार आता तू केलेला आहेस. म्हणून तूच आपली योग्यता ओळखून विचार कर.

संसारत गांजलो म्हणून तुला शरण आलो. आम्ही शरण येतो म्हणून तर तुझी एवढी योग्यता आहे. अहो चतुरशिरोमणी, तुझा आम्ही अंगीकार केल्यामुळेच तर तुझी सर्वांना ओळख पटली. वास्तविक तुला नाही नाम, नाही रूप, नाही जात आणि नाही कूळ. वेदशास्त्रपुराणांनी तुला कंटाळून सोडून दिले. तुला आम्ही भक्त भिळालो म्हणून तर तुझी भक्तवत्सल म्हणून कीर्ती झाली.

सहस्रनामीं नाहीं जरी झालासी संपन्न । तरी हें हो भूषण आमुचेंचि
एव्हवी या नामाची कोण जाणे सीमा ? पाह्णे मेघश्यामा विचारोनी
ऐसी आमुचेनि भोगिसी थोरीव । आमुचा जीवभाव तुझ्या पायीं
नामा म्हणे केशवा जरि होसी जाणता । या बोला उचिता चित्त देई

॥ 1344 ॥

ईश्वराचे गुणगायन करण्याचा उत्साह वाटतो आणि त्या भरात मी तोंडाला येईल ते बोलत असतो—

तुज गीतीं गातां नयेसी पांडुरंगा । प्रेमेचि दडूं गा पायांपाशीं
वाकडेतिकडे जैसें आलें तैसें । गावया उल्लास उगवला

त्याचि भरे तोंडा आले तें बोलतो । नामा मुखीं घेतों अखंडित
तुझा म्हणवितों सांभाळावें देवा । नामया केशवा सर्वकाळ

॥ 1333 ॥

नामदेवांच्या कवित्वाच्या मुळाशी असलेली प्रमुख प्रेरणा म्हणजे 'बोलूं
ऐसे बोल । जेणे बोलें विठ्ठल डोले' (1245) हीच होय.

विठ्ठलभक्तीची तळमळ

नामदेवाचे कवित्व हे केवळ विठ्ठलाच्या भक्तीभोवती गुंफलेले असले तरी
विठ्ठलाच्या निमित्ताने त्यांनी पंढरीचे आणि संतांचे तितक्याच भावनोत्कटतेने
वर्णन केले आहे. नामदेवांच्या प्रत्येक अभंगात परमेश्वराचे गुणगायन आणि
त्याविषयी असीम भक्तिभाव यांचे साहचर्य असते. 'सत्यभावो मज सांगाती । एर
लटकियां व्युत्पत्ति । मी तो जाईन हरखे जतीं । तया माहियेरा' असे त्यांनी
म्हटले आहे.

नामदेवांच्या प्रतिभेला व्युत्पत्तीचा सोस नसला तरी आपल्या वर्ण्य
विषयाच्या संबंधात आवश्यक असलेली सामग्री त्यांच्याजवळ सिद्ध असते.
श्रीकृष्णलीलेवरील एका गौळणीचे "गौळणी ठकवित्या । गौळणी ठकवित्या ।
एकएक संगतीने । मराठी कानडीयां । एक मुसलमानी । कोंकणी गुजरणी । अशा
पांचीं जणी । गौळणी ठकवित्या ॥" असे ध्रुवपद आहे. कृष्णाने त्यांचे वस्त्रहरण
केल्यावर त्या जेव्हा यमुनेच्या पाण्यातून स्नान करून वर येतात त्यावेळी या पाच
गौळणी वस्त्रे परत देण्याबद्दल कृष्णाची विनवणी करतात. ते वर्णन नामदेवांनी
त्यांच्या पाच वेगवेगळ्या भाषांत फार बहारीने केले आहे—

लडोबा गोविंदा । लडोबा गोविंदा । निरवाणी आज
आडचाल्लो पडचाल्लो । शीर फोडयां न कोडों । मारी कन्हैया
पानी खेळया न खेळो ॥

असे कानडी गौळण म्हणते तर...

देख रे कन्हैया । देख रे कन्हैया । मैं इज्यतकी बडी
कदम पकडूंगी । भैया कटोबुडा । चुनरी दे
मेरी ले दुल्लडी ॥

असे मुसलमान गौळण म्हणते.

देवकीनंदना देवकीनंदना । तू ऐक श्रीपती । उषडी ह्वाची
तुज विनवू किती । पाया पडतें बा
मी येतें काकुळती । माझी साडी दे
घे नाकाचें ॥

हे अर्थात मराठी गौळणीचे उद्गार तर

मोती पावगा दाताला । पावगा दाताला ॥ तू नंदाचा झिलो
माकां फडको दी । मी हिवान मेलों । घे माझे कोयतो
देवा पायां पडलों ॥

ही कोंकणी गौळण आणि आता गुजराती गौळणीची विनवणी तिच्या
भाषेत अशी—

ज्यो रे माधवजी । ज्यो रे माधवजी । मैं शरण थैई
तनका काकैपी । बाप दयाळू तुहीं । मारी साडी अपों
हातणी ले कंकणीं ॥ 320 ॥

आपले वर्णन प्रभावी करण्यासाठी नामदेवांनी पाच भाषांचा वापर केला
ही गोष्ट त्यांच्या साक्षेपाची आणि परिश्रमशीलतेची साक्ष देणारी आहे.

नामदेवांचे भाषाप्रभुत्व पाहिले म्हणजे 'ज्या ज्या देशी जाती तीर्था ।
तैसीच तेथे करिती कविता' या महीपतिकृत नामदेववर्णनाचा प्रत्यय येतो.

नामदेवांच्या गौळणी म्हणजे मराठीतील भक्तिपर पदांचे मूळपीठ असून
त्यातल्या काही गौळणी आजही भक्तिरसाचा परमोत्कर्ष म्हणून अविस्मरणीय
ठरतील. पुढील गौळणीमधील कृष्णभक्तीची तळमळ लक्षात घ्यावी.

मल्हार महुडें गगनीं दाटलें । विजु खळे गर्जिल्लें मे माय
गोविंद पहाया लीकरी । कैसे वरुषताहे माथू धारी मे माय
असनंदे मयुरें नाचती आपसे । प्रेमें निळकंठ झाले ते कैसें
नामया स्वामी दृष्टी सोज्जवळ । जीव लागला गोपाळ मे माय

॥ 308 ॥

या अभंगातील प्रतिमासृष्टी कशी व्यापक आणि हुबेहुब आहे? मोठी
गर्जना करून मेघ आकाशात जमा झाले. विजांचा लखलखाट झाला आणि
गोविंदाचे दर्शन घेण्यासाठी पावसाचा वर्षाव झाला. आनंदाने मोर नाचू लागले
आणि ते प्रेमाने निळकंठ झाले. नामदेवदेखील आपल्या स्वामीला सोज्जवळ
दृष्टीने पाहण्यासाठी जीव लावून पाहू लागला.

रात्र काळी, घागर काळी । यमुना जळेंही काळी वो माय
बुंध काळी, बिलवर काळी । गळां मोतीं, एकावळी काळी वो माय
मी काळी, कांचोळी काळी । कांस कांसिली ते काळी वो माय

एकली पाणीया नवजाय साजणी । सवें पाठवा मूर्ती सांवळी वो माय
विष्णुदास नाम्याची स्वामिनी काळी । कृष्णमूर्ती बहुकाळी वो माय

॥ 312 ॥

परमार्थमार्गातील साधकाच्या मनःस्थितीचे वर्णन पाश्चात्य प्रतीतिधर्मी लेखकांनी जीवात्म्याची घनघोर रात्र (The Dark Night of the Soul) असे केले आहे. आपल्या साधकावस्थेतील कष्टदायक प्रवासाचे वर्णन नामदेवांनी 'रात्र काळी' याच प्रतिमेने केले आहे, या योगायोगाचे नवल वाटते. या अभंगातील काळ्या रात्रीचे, काळ्या यमुनेचे आणि काळ्या कृष्णमूर्तीचे केलेले वर्णन, त्यातील अजोड शब्दकळा, तीतून ध्वन्यथाने सूचित झालेली ईश्वरप्राप्तीची तळमळ, हुरहुर, मधुरा भक्ती आणि जिन्हाळ्याची भावना यांना निदान मराठी वाङ्मयात तरी तोड नाही.

ईश्वर आणि भक्त यांच्या अद्वैताचे वर्णन करणाऱ्या नामदेवांच्या प्रतिभेचा आणखी एक विलास पुढील अभंगात दिसेल—

तूं धवकाश मी भूमिका । तूं लिंग मी साळुंका
तूं समुद्र मी द्वारका । स्वयें दोन्ही
तूं वृंदावन मी चिरी । तूं तुळशी मी मंजरी
तूं पांवा मी मोहरी । स्वयें दोन्ही
तूं चांद मी चांदणी । तूं नाग मी पद्मिनी
तूं कृष्ण मी रुक्मिणी । स्वयें दोन्ही
तूं नदी मी घडी । तूं तारुं मी सांगडी
तूं धनुष्य मी भातोडी । स्वयें दोन्ही
तूं वेद मी स्तविता । तूं शास्त्र मी गीता
तूं गंध मी अक्षता । स्वयें दोन्ही
नामा म्हणे पुरुषोत्तमा । स्वयें जडलें तुझीया प्रेमा
मी कुडी तूं आत्मा । स्वयें दोन्ही ॥ 1252 ॥

ईश्वरभक्तीचे विविध आविष्कार

नामदेवांनी विठ्ठलावरील आपले प्रेम व्यक्त करताना त्याच्या मिलनाचे, त्याचा धावा केल्याचे, त्याची प्रतीक्षा केल्याचे आणि त्याच्या विरहाचे विविध वर्णन केले आहे. ईश्वराच्या ठिकाणी मानवामानवातील प्रत्येक नाते कल्पिले असून त्यातल्या त्यात त्याला आई किंवा माऊली म्हणून संबोधिताना नामदेवांच्या प्रतिभेला बहर आला आहे.

विठ्ठल माउली कृपेची कोंवळी । आठवितां घाली प्रेमपान्हा
मज कां मोकलिलें कवणा निरविलें । कठिण कैसें शालें हृदय तुझें ?
तुजवीण जिवलग दुजें कोण होईल । ते माझे साहिल जड भारी ?
तूं माझी माउली मी वो तुझा वत्स । परतों परतों वाट पाहें तुझी
माता मोहे कैसी न विसवें सर्वथा । अंतरीची व्यथा कोण जाणें ?
नामा म्हणे विठ्ठले कां मे रसलिसी । केव्हां सांभाळिसी अनाथनाथे ?

॥ 1230 ॥

याच प्रकारच्या अनेक अभंगांतून नामदेवांनी विठ्ठलाची जननी म्हणून आळवणी केली आहे. 'डोळे शिणले पाहता वाटुली । अवस्था दाटली हृदयामाजी' अशी विरहावस्था ते वर्णित करिता किंवा 'येईं मे विठ्ठले अनाथाचे नाथे । माझे कुळदैवते पंढरीचे' म्हणून तिचा धावा करिता. 'कृपावंत समर्थ' म्हणून करी आर्त । येईं सावरत पांडुरंगे' असे म्हणून सावळ्या कान्हाईला आवाहन करिता किंवा 'पक्षिणी प्रभाती चारियासी जाये । पिलूं वाट पाहे उपवासी' असे आपले मन तुझ्यासाठी रात्रंदिवस झुरत आहे अशी हुरहुर व्यक्त करता.

तूं माझी माउली मी वो तुझा तान्हा । पाजी प्रेमपान्हा पांडुरंगे
तूं माझी माउली मी तुझें वासळं । नको पान्हा चोरूं पांडुरंगे
तूं माझी हरिणी मी तुझें पाडसं । तोडी भवपाश पांडुरंगे
तूं माझी पक्षिणी मी तुझें अंडज । चारा घाली मज पांडुरंगे
नामा म्हणे होसी भक्तीचा वल्लभ । मार्गे पुढें उभा सांभाळिसी

॥ 1234 ॥

या सुप्रसिद्ध अभंगात नामदेवांच्या वात्सल्यभक्तीची आर्तता व्यक्त झाली आहे. हीच आर्तता 'केधवा भेटसी माझिया जिवलगा । ये गा पांडुरंगा मायबापा' अशा अनेक अभंगांतूनही प्रकट होते.

विठ्ठलभेटीच्या तळमळीला चपखल शब्दकळेने काव्यरूप द्यावे नामदेवांनीच. अशा कळवळ्याचे आणि तळमळीचे अभंग कितीतरी आहेत. वानगीदाखल हा अभंग पाहा—

वाढवेळ कां लाविला । कोण्या भक्तानें गोविला ?
झडकर ये बा विठ्ठला । कंठ आळवतां शोषला
वाट पाहें दाही दिशा । जिवीं घरोनि भरंवसा
प्राण केव्हां येईल माझा । आलिगीन चतुर्भुजा
नामा गहिवरें दाटला । देह घरिणिये लोटला ॥ 1267 ॥

या अभंगात ईश्वरभक्तीची केवळ आर्तताच नाही, तर ईश्वराच्या भेटीला उशीर का लागला याची कारणमीमांसा केली आहे. आळवणी करताना कंठाला पडलेला शोष, दाही दिशांकडून ईश्वरभेटीची प्रतीक्षा, भक्तीवरील विश्वास, ईश्वर म्हणजे बहिश्चर प्राण ही भावना, त्याच्या चारही बाजूंचे आलिंगन घेण्याची उत्कंठा; नामदेवांच्या ठिकाणी उत्पन्न झालेला सात्त्विक गहिवर आणि देहसमर्पण, या भक्तिभावनेच्या नानाविध छटा कमीत कमी शब्दांत वर्णन केलेल्या आहेत.

‘आदिग्रंथा’तील आपल्या ‘रागु येरउ’ या पदात नामदेवांनी सांगितले आहे—

जैसी प्रीती बारिक अरु माता
ऐसा हरि सेती मनु राता
प्रणवै नामदेउ लागी प्रीती
गोविंदु बसै हमारै चीति ॥ 44 ॥ (ग्रंथसाहिब)

ज्याप्रमाणे माता आणि तिचे बालक यांमध्ये वत्सलभाव असतो त्याप्रमाणे हरीच्या ठिकाणी माझे मन रमलेले आहे, ईश्वराच्या ठिकाणी मी अनुरक्त आहे, तो निरंतर माझ्या मनात वास करीत आहे.

नामदेवांचा कल्पनाविलास

ईश्वराशी सलगी आणि प्रेमकलहाचा रुसवा हाही नामदेवांच्या भक्ति-काव्याचा एक मधुर विलास आहे.

कटीं कर ठेवुनी उभा । पहा कैसा बा घरघेण्या
माझा हिशेब करीं, हिशेब करीं रे केशवा ।
चीन्यांशी लक्ष जन्म केली तुझी सेवा
माझे ठेवणें देईं गा देवा । नाहीं तर घरीन मी तुझ्या सेवा
नामा म्हणे मज खवळिसी बाया । पिसाळलों तरि झोंबेन
तुझ्या पायां ॥ 1353 ॥

येथील हिशेब करण्याची कल्पना आणि माझे कर्ज फेडले नाहीस तर मी रागावेन व तुझ्या पायालाच झोंबीन, ही कल्पना हृदयंगम आहे.

कल्पतरुळीं बसलिया । कल्पिलें फळ न पाविजे
कामघेनू जरी दुभती । तरी उपवासी कां मरावें ?
उगे असा उगे असा । होणार तें होय जाणार तें जाय
नामा म्हणे केशवा काय तुझी भीड । सतांमहंतादेखतां सांगेन

तुझी खोड ॥ 1360 ॥

संतमहंतांपाशी तुझी बदनामी करीन. लालुचाईसाठी तू भाजीपाला मागतोस, तुला लाज नाही, तुझी कीर्ती किती म्हणून सांगावी ? तुझी मी आता फजिती केल्याशिवाय राहणार नाही (1361). नामदेवांनी सर्वत्र ईश्वरावर स्तुतिमुमने उघडिली असता मधूनच त्याच्याशी लगट करून त्याची ते अशी निंदा का करतात ? या प्रश्नाचे उत्तरही नामदेवांनी एका ठिकाणी मोकळेपणाने देऊन टाकले आहे,

निंदा आणि स्तुति तुझीच करणे । परी आणिकांचे न घेणें गुणदोष
नामा म्हणे सलगी करीन निकट । म्हणे मज वैकुण्ठपद देसी

॥ 1375-6 ॥

तुझ्या चरणांचे अनुसंधान तुटू नये एवढीच माझी इच्छा आहे. त्यासाठी मी तुझ्याशी कितीही जवळीक केली तरी ती क्षम्य आहे.

प्रेमकलहाचा आणि कल्पनाविलासाचा आणखी एक आविष्कार पाहा—

पतितपावन नाम ऐकुनी आलों मी द्वारा
पतितपावन नव्हेसी म्हणुनी जातों माघारा ।
घ्यावें तेव्हा घ्यावें ऐसा अससी उदार
काय घरनि देवा तुझें कृपणाचें द्वार ।
सोडी ब्रीद देवा आतां नव्हेसि अभिमानी
पतितपावन नाम तुझें ठेवियेलें कोणी ?
झेंगट घेउन हातीं दवंडी पिटीन तिहि लोकीं
पतितपावन देवा परि तूं मोठा घातकी ।
नामा म्हणे तुझे न लगे मज कांहीं
प्रेम असों दे चित्तीं म्हणुनी लागतसें पायी ॥ 1454 ॥

येथेही प्रेमाने केलेली सलगीच आहे, पण प्रारंभी युक्तिवादपूर्वक ईश्वराची व्याजनिंदा करून शेवटी शरणागती पत्करली आहे.

निद्रिस्ताचे सेजे सर्प कां उर्वशी । पाहों विषयासी तैसे आम्ही
ऐसी कृपा केली माझ्या केशीराजें । प्रतीतीचें भोजें एकसरां
शेण आणि सोनें भासतें समान । रत्न का पाषाण एकरूप
पायां लागो स्वर्ग बरी पडो आग । आत्मस्थिती भंग नोहे नोहे
नामा म्हणे कोणी निंदा आणि वंदा । झालों ब्रह्मानंदाकार आम्ही

॥ 1522 ॥

या ठिकाणी आम्ही ब्रह्मानंदाकार झाल्यामुळे आमची स्थिती वंदातीत झाली आहे. ज्याला गाढ झोप लागली आहे तो मनुष्य आपल्या शेजारी अंधारणा-

वर उर्वशी आहे की सर्प आहे याचा कधी विचार करणार नाही. अशी आमची विषयांकडे पाहण्याची दृष्टी आहे.

आत्मानुभवाची कोणतीही स्थिती वर्णन करावयाची असो, नामदेवांसमोर दृश्यसदृश आणि प्रत्ययकारण उपमान आणि प्रतिमान सदैव सिद्ध असते.

चेईला जो जाणरे (1769) या अभंगात 'आपणा पै पहावया कवण लावू दिवा रे। चंद्रसूर्य जेणे प्रकाशे तो मी कैसा पाहू रे' असे ते सहजगत्या लिहून जातात. मानवी जीवन मृत्यूच्या क्षणाकडे कसे घडीघडीने जात असे हे सांगताना 'चोरा ओढोनिया नेईजे जै सुळी। चालतां पाउलीं मृत्यू जैसा' अशी अत्यंत चपखल उपमा त्यांना सुचते. हिंदू हा देवळातल्या देवाची पूजा करतो, मुसलमान मशिदीतल्या, पण नामदेव मात्र त्या देवाची पूजा करतात की जो देवळातही नाही आणि मशिदीतही नाही.

हिंदू पूजे देहुरा मुसलमाणु मसीद
नामे सोई सेविआ जह देहुरा न मसीति

नामदेवांचा हा देव त्यांना सर्व सुष्टीत सापडला. म्हणूनच जणू काही सुष्टीतील यच्चयावत प्रतिमा त्यांच्यापुढे हव्या तेव्हा उपस्थित असतात. बाल-क्रीडा, श्रीकृष्णलीला, नाममहिमा, आत्मचरित्र, उपदेश, रूपके, चरित्रे, भूपाळ्या, आरत्या अशी नाना प्रकारची पद्यरचना त्यांनी केली आहे. पण त्याचबरोबर त्यांनी रचलेली पौराणिक कथानके पाहिली म्हणजे त्यांच्या भावकाव्यनिर्मिती-इतकेच त्यांचे कथाकथनाचेही कोशल्य प्रभावी आहे, हे स्पष्ट होते.

अंतरीचे गुंज बाहेरी तू पाहे

नामदेवांचे कवित्व हे ज्ञानदेव, एकनाथ व रामदास यांच्या रचनेप्रमाणे जाणवेतले नसून नेणिवेतील आहे, आणि नामदेवांना काही काव्यदृष्टी किंवा काव्यध्येय नाहीच असा एक समज आहे. हा समज तितकासा रास्त नाही.

विठ्ठल, पंढरपूर आणि संत यांच्या सांनिध्यात नामदेवांच्या प्रतिभेला विशेष बहर येतो. त्यांच्या भक्तिभावना मोहून येतात व ते उत्स्फूर्तपणे आणि अनलंकृत वाणीने रचना करून जातात ही गोष्ट खरी आहे. नामदेवकृत 'युगे अठ्ठावीस विटेवरी उभा' ही आरती आणि पुढील शेजारती यांच्या उच्चारशिवाय महाराष्ट्रातील कोणत्याही धार्मिक उत्सवाची आणि व्रताची सांगता होत नाही.

घालीन लोटांगण वंदीन चरण । डोळ्यांनी पाहीन रूप तुझें
प्रेमें आलिगीन आनंदें पूजीन । भावें ओवाळीन म्हणे नामा ॥ 2097 ॥

ही शेजारती कितीही साध्मी दिसत असली तरी तिच्यातही क्रियादीपक हा अलंकार आहे, पण तो सहज आला आहे.

अशा सहजस्फूर्त आणि अनलंकृत अभंगांपेक्षा नामदेवांच्या नवनवोन्मेष-शालिनी कल्पकतेचा स्पर्श झालेले, त्यांच्या उत्कट पण भव्य आणि विशद पण व्यापक अशा प्रतिमासुष्टीतून अवतरलेले आणि त्यांच्या विदग्ध रसवृत्तीचा ओलावा टिपलेले अभंग हे संख्येने किती तरी जास्त आहेत. उदाहरणादाखल दोनच अभंग पुरे होतील.

संसाराचे दुःख हे कसे क्रमप्राप्त आहे हे स्पष्ट करताना त्यांनी केलेला युक्तिवाद पाहा—

राष्ट्र करी पाप राजाने भोगावें । राजियाचे तें सर्व पुरोहितीं
बोले धर्मशास्त्र जाणती सर्वही । परि तें कोणाही न कळे वर्म
शिष्यें केलें पाप भोगावें गुरूने । स्त्रीनें केलें घेणें पुरुषासी
नामा म्हणे जन मायेंत गुंतले । शेखी खाती झोले संसाराचे ॥ 620 ॥

हा अभंग नामदेवांच्या व्यवहारज्ञानाची आणि व्युत्पन्न व्यक्तिमत्त्वाची ओळख पटविण्यास पुरेसा आहे. अर्थात

लौकिक व्यवहार नाठवेचि कांही । कल्पना ते देहि आधीचिना ॥
टाळदिडी घेउनि नाचतो रंगणी । तेणें माझ्या मनीं सुख होय ॥ 994 ॥

हे त्यांचे म्हणणे बरेचसे अर्थवादात्मक आणि विनयी वृत्तीचे निदर्शक समजावे लागते.

विठ्ठल कानडें बोलूं जाणे । त्याची भाषा पुंडलिक नेणे
युगे अठ्ठावीस झालीं । दोघां नाही बोलाबोली
कर ठेवूनी कटावरि । उभा भिवरेच्या तीरीं
नामा म्हणे स्वामी माझा । उभा भक्ताचिया काजा ॥ 431 ॥

हा अभंग वरवर पाहता स्वभावोक्तीचा आणि नेणिवेतला आहे असा भासतो. पण जरा सूक्ष्मतेने पाहिल्यास त्यातील शब्दाशब्दातून नामदेवांनी जी व्यंजना सूचित केली आहे ती नेणिवेतील आहे असे म्हणता येणार नाही. 'अंतरीचे गुंज बाहेरी तू पाहे । गगना काय आहे पाठीपोट' हेच म्हणणे खरे मानावे लागते. ज्ञानदेवांच्या शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे —

जाणीव-नेणीव शोभे तुज सर्व । न लगे तुज पांग बहुज्ञतेचा ॥

कवित्व आणि व्यक्तिमत्त्व यांची एकरूपता

मराठी भाषेत नामदेव हेच एक असे संतकवी आहेत की ज्यांचे कवित्व त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाशी समरूप झालेले आहे. त्यांचा कोणताही अभंग ऐकला की तो सतत गुणगुणत राहूवा असे वाटते. त्या गुणगुणण्यातून त्यांची भगवद्भक्ती आणि त्यांच्या कवितेतील भक्तिरस यांचा समकाल प्रत्यय येतो. त्यांच्या अभंगाचे वर्गीकरण करताना आत्मचरित्रात्मक आणि ईश्वरभक्तिविषयक असे अभंग वेगळे करता येत नाहीत; कारण त्यांच्या प्रत्येक चरित्रात्मक अभंगातून भक्ती डोकावते आणि प्रत्येक भक्तिपर अभंगातून नामदेव डोकावत असतात.

काही व्यक्ती थोर असतात, पण त्यांचे कवित्व हे त्यांच्याहूनही थोर असते. उलटपक्षी काहींचे काव्य प्रभावी असते, पण त्यापेक्षाही त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अधिक प्रभावी ठरते. नामदेवांच्या बाबतीत असा भेदभाव करता येत नाही. त्यांच्या नावातच 'नाम' आणि 'देव' हे 'अभंग' आहेत. जणू काही देवाच्या कृपेमुळे नामा हा देवमय झाला आहे आणि नामयाच्या भक्तीमुळे देव हा नाममय होऊन गेला आहे. अशी ही अभंगवाणी पावन झाली आहे.

जनाबाईने कोणाचे शब्द कोणी लिहून ठेवले हे सांगताना एका अभंगात ज्ञानदेवांचे शब्द सच्चिदानंद बाबांनी लिहिले, निवृत्तीचे सोपानाने, मुक्ताबाईचे ज्ञानदेवाने, चांगदेवाचे श्यामा कासाराने, चोखामेळ्याचे अनंतभट्टाने लिहिले असे नमूद करून ठेवले आहे. पण नामदेवांचे अभंग कोणी लिहिले? जनी म्हणते साक्षात पांडुरंगाने ! हे वर्णन प्रतिकात्मक मानले तरी त्यातून नामा आणि पांडुरंग यांची परस्पर आपुलकी स्पष्ट होते.

नाम बरवे, नामदेवा बरवा । एकच बरवा परमात्मा ॥

असे त्यांचे समकालीन संतकवी परसा भागवत यांनी म्हटले आहे. नामदेवांच्या कवित्वाला परसा भगवंतांनी दुधावरच्या सायीची मामिक उपमा दिली आहे. त्यांच्याच उपमेत अधिक भर घालून सांगावयाचे म्हणजे उष्णतेने उकळी फुटलेल्या दुधावर साय घरावी त्याप्रमाणे नामदेवांच्या त्रिविध तापाने पोळलेल्या धगधगीत व्यक्तिमत्त्वावर त्यांच्या उचंबळून आलेल्या कवित्वाचे आवरण जमले आहे आणि दुधावरील साय दुधातच मिसळून टाकावी त्याप्रमाणे नामदेवांचे कवित्व त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाशी एकजीव झाले आहे.

□

सूची

नामदेव-विरचित ग्रंथसूची

1. नामदेवकृत शिवरात्री माहात्म्याचे अभंग - 1847.
2. नामदेवकृत तीर्थावळीचे अभंग - 1862.
3. नामदेवकृत ज्ञानदेवाच्या समाधीचे अभंग (संपा. : रा. श्री. गोंधळेकर) - 1863.
4. नामदेवाची गाथा (संपा. : रा. श्री. गोंधळेकर) - 1881.
5. श्रीनामदेवाची व त्यांचे कुटुंबातील व समकालीन साधूंच्या अभंगांची गाथा (संपा. : तुकारामतात्या) - 1894.
6. श्रीनामदेवमहाराज यांच्या अभंगांची (जनाबाई यांच्या अभंगांसह) गाथा (गाथापंचक) (संपा. : त्र्यं. ह. आवटे) - 1908.
7. श्रीनामदेवमहाराज यांच्या अभंगांची गाथा (जनाबाई, नारा, महादा, गोदा, विठा, परिसा भागवत, गोणार्ई, राजाई, लाडाई, आळुबाई, लिबाई यांच्या अभंगांसह) (संपा. : त्र्यं. ह. आवटे) - 1923.
8. श्रीनामदेवाचा गाथा (संपा. : विष्णु नरसिंह जोग), चित्रशाळा आवृत्ती 2, - 1931.
9. नामदेवारायांची सार्थ गाथा (संपा. : प्र. सी. सुबंध, खंड 1 ते 4) 1949, 51, 54, 58.
10. नामदेवांची भजने (संपा. : विनोबा भावे) 1954.
11. नामयाची अमृतवाणी (संपा. : हरि श्रीधर शेणोलीकर) - 1966.
12. सकल संतगाथा : भाग 1-2 (संपा. : काशिनाथ अनंत जोशी) 1967.
13. नामदेवकृत बाळक्रीडा अभंग (संपा. : माधवचंद्रोबा)
14. नामदेव आणि रामदास यांचे अभंग (सर्वसंग्रहामधून)
15. नामदेवांची अभंगगाथा (महाराष्ट्र सरकार प्रकाशन) - 1970.

नामदेव-विषयक ग्रंथसूची

मराठी

1. आजगांवकर ज. र.-संतशिरोमणि नामदेवमहाराज आणि त्यांचे समकालीन संत-1941.
2. इनामदार हेमंत विष्णु-संत नामदेव-1970.
3. आजगांवकर ज. र. - प्राचीन मराठी संतकवि भाग 1 -1957.
4. उद्धवचिद्घन - भक्तकथामृतसार-1902.
5. खेर भालचंद्र दत्तात्रय - आषाढी कार्तिकी-1952.
6. जोशी शंकर पुरुषोत्तम - पंजाबातील नामदेव-1940.
7. जोशी स. कृ. - ताटी उषाडा ज्ञानेश्वरा-1958.
8. डेरे रामचंद्र चिंतामण - संतांच्या आत्मकथा-1967.
9. डेरे रामचंद्र चिंतामण - संतांच्या चरित्रकथा-1967.
10. तुळपुळे गणेश विष्णु - नामदेव : अध्यात्मिक चरित्र व ज्ञानदीप-1959.
11. तुळपुळे शंकर गोपाळ - पांच संतकवि-1962.
12. देशपांडे अच्युत नारायण - प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग 1 - उत्तरार्ध-1968.
13. देशपांडे बालशंकर - शब्दसृष्टीचे ईश्वर-1960.
14. नाईक शांताराम जिवाजी - श्रीनामदेवचरित्र-1908.
15. निरंतर गंगाधर भाऊराव - मराठी वाङ्मयाचा परामर्श-1957.
16. पांगारकर लक्ष्मण रामचंद्र - मराठी वाङ्मयाचा इतिहास-खंड 1, -1932.
17. पाटसकर पंढरीनाथ नारायण - श्रीसंतशिरोमणि बालभक्त नामदेवमहाराज हे दरोडेखोर होते काय ?-1935.
18. पेंडसे शंकर दामोदर - ज्ञानदेव आणि नामदेव-1969.
19. पैठणकर अनंत - पांच संतचरित्रे-1969.
20. प्रियोळकर अनंत काकवा - शिखांच्या आदिग्रंथातील नामदेव-1938.
21. भावे विनायक लक्ष्मण - महाराष्ट्र सारस्वत-(आ. 5 बी) 1963.
22. महीपती - भक्तलीलामृत-1904.
23. महीपती - भक्तविजय-1950.
24. मांडवकर भाऊ - संत नामदेवदर्शन-1962.
25. मुळे माधव आप्पाजी - श्रीनामदेवचरित्र-1952.
26. राणोजीराव बी. एस्. - संतशिरोमणि श्रीनामदेवमहाराज यांची वंशावळ
27. रानडे रामचंद्र दत्तात्रय - संतवचनामृत-1962.

सूची

28. रानडे रामचंद्र दत्तात्रय व कृ. वें. गजेंद्रगडकर-मराठी संत वाङ्मयातील परमार्थमार्ग (इंग्रजीतून भाषांतर कृ. वें. गजेंद्रगडकर)-1965.
29. रेळेकर गो. ना. व भिडे य. द.-महाराष्ट्रीय संतवाङ्मय व जीवन (व्याख्यानमाला) 1952.
30. शिखरे दामोदर नरहर - मराठीचा परिमल-खंड 1, 1952.
31. शेंडे सरोजिनी - विष्णुदास नाम्याच्या महाभारताचा विवेचनात्मक अभ्यास (अप्रकाशित प्रबंध) 1960.
32. सरदेसाई यशवंत सूर्यराव - श्रीनामदेवमहाराज-भूमिका-कार्य-बोध-1950.
33. श्रीनामदेव दर्शन-(लेखसंग्रह) 1970.

हिंदी

34. बाबा पूरणदास - जनमसाखी श्रीनामदेवजी, भाग पहला, इ. स. 1888.
35. बारटव्के माधवराव गोविंद-(संपादक) श्रीसंतनामदेवांची साथ हिंदी पदे -1968.
36. मिश्र भगीरथ - संत नामदेवकी हिंदी पदावली.
37. मिश्र रामचंद्र-संत नामदेव और हिंदी पदसाहित्य, 1969.
38. मोहनसिंग दीवाना - भक्त शिरोमणि नामदेवकी नई जीवनी, नई पदावली 1949.
39. शर्मा विनयमोहन-हिंदी को मराठी संतों की देन, 1957.

English

40. Abbot Justin E.-Stotramala, 1929.
41. Bhagat Ram-Shri Swami Namdev Ghoman, 1936.
42. Laurance Binyon-Court Painters of the Grand Moguls, Oxford, 1921.
43. Macauliffe M. A.-The Sikh Religion : its Gurus, Sacred Writings and Authors, Vol. VI, Oxford-1909.

44. Ranade R. D.-Mysticism in Maharashtra-1933.
45. Ranade R. D.-Pathway to God in Marathi Literature-1961.
46. Unesco Collection-The Sacred Writings of the Sikhs-1960.

